

XVII.

Navodni i stvarni
gubici stanovništva

O problemu gubitaka stanovništva u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata gorljivo se raspravljalo još od početka samoga sukoba. S jedne strane, jugoslavenske komunističke vlasti, najvećim dijelom srpski povjesničari, i mnogi drugi Srbi, optuživali su NDH za likvidaciju stotina tisuća Srba u zločinima diljem zemlje i u logorima. Samo su se za logor Jasenovac, primjerice, službene jugoslavenske procjene kretale od 600.000 do 700.000 žrtava, uglavnom Srba, a mnoge osobne srpske procjene premašivale su brojku od 1.000.000 srpskih žrtava. S druge strane, antikomunistička i antisrpska strana, koja je obuhvaćala i neke hrvatske emigrante na Zapadu, optuživala je jugoslavenske komunističke snage da su na kraju rata na austrijsko-jugoslavenskoj granici likvidirale 500.000 do 600.000 vojnika oružanih snaga NDH u povlačenju i civila u njihovoj pratnji. Uz to su neki hrvatski emigranti procijenili da su srpski četnici ubili 500.000 Hrvata tijekom rata.

Da bi se pokazala neodrživa narav tih optužbi na svim stranama, potrebno je ispitati demografske i stvarne gubitke u Jugoslaviji tijekom rata. Ovo bi poglavlje zapravo trebalo biti razdvojeno na dva dijela: jedan bi dio trebao biti u zaključku ove knjige, a drugi u zaključku knjige o partizanima. Međutim, mi ćemo se tim problemom baviti ovdje zato što su stvarni gubici stanovništva u cijeloj zemlji i u njenim različitim dijelovima još vrlo kontroverzni i to su pitanja o kojima se mnogo raspravlja. Zapravo, pitanje ubijenih Srba u ustaškoj državi i broj Hrvata koje su likvidirale snage kojima su na čelu bili komunisti zasad najčešće uključuju emocijama opterećena i u raspravama suprotstavljena pitanja o povijesti Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata. O njima je objavljena golema količina propagandnog materijala i iskrivljenih informacija.

Prije nego što iznesem što ja smatram da su realistične procjene demografskih i stvarnih gubitaka stanovništva tijekom rata, trebalo bi dati kratak pregled literature o tome problemu koja je nastala tijekom prošlih četiri i pol desetljeća. Tema je, nažalost, izazvala pravu sablasnu igru brojki u kojoj se stvarnost podvrgavala prevladavajućim političkim i propagandnim svrhama svih zainteresiranih strana. Ovaj pregled pratit će rasprava o rezultatima

pouzdanih znanstvenih istraživanja o tim gubicima. Poslije objašnjavam zašto je došlo do pretjeranih procjena gubitaka i na kraju ispitujem koji su razlozi doveli do teškoga ljudskog i materijalnog razaranja u zemlji za vrijeme rata.

Na početku želim istaknuti da je točno određivanje broja žrtava u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata apsolutno nemoguće. Razlog tome su izvanredne okolnosti koje su u to vrijeme prevladavale u zemlji. Stara je zemlja bila raskomadana, njezin teritorij okupirale su ili sebi pripojile strane sile i uspostavljene su marionetske države. Oružana se borba posvuda odvijala – partizani i četnici borili su se protiv Nijemaca i Talijana; poslije su se partizani borili protiv četnika kao i protiv ustaša u NDH, Nedićevih snaga u Srbiji i domobrana u Sloveniji; i ustaše su se borile protiv četnika. Budući da su se partizani borili za uspostavu komunističke države na ruševinama staroga monarhističkog sustava, započeli su revoluciju koja je trebala donijeti radikalne društvene i političke promjene. U nekim su se područjima s nacionalno i konfesionalno miješanim stanovništvom naširoko provodile genocidne mjere. Golem broj ljudi bio je prisilno preseljen, preseljavali su ih kao ratne zarobljenike, prisilne radnike i internirane osobe u koncentracione logore u Njemačkoj, Italiji i Norveškoj, ili su ih sve zaraćene strane prebacivale na neka druga područja u samoj zemlji. Mnoštvo izbjeglica u unutrašnjosti zemlje sačinjavali su ljudi koji su bježali s opasnih prema sigurnim područjima. Te okolnosti, povezane s čestim izostankom bilježenja ili izvještavanja o broju ljudskih gubitaka do kojih je došlo zbog terora i ubijanja u koncentracionim logorima, gubitkom nekih zapisa, što treba pripisati ratnim okolnostima, i svjesnom uništavanju ostalih izvora kojih je narav mogla biti inkriminirajuća, učinile su svako ozbiljno proučavanje gubitaka stanovništva nemogućim, sve dok nije napravljen poslijeratni popis stanovništva čime je dobivena referentna točka o tome koliko bi stanovništvo bilo da nije bilo rata.

Usprkos tomu, mnoge procjene gubitka stanovništva koje se odnose na posebna područja ili skupine stanovništva, kao i one koje se odnose na cijelu zemlju, napravljene su već tijekom i neposredno nakon rata. Te su procjene gubitaka poslužile kao propaganda suparničkim političkim i vojnim skupinama s neposrednim ratnim i poslijeratnim političkim i drugim svrhama. Ta se sablasna igra brojki uvelike intenzivirala nakon rata. Neke su se procjene gubitaka stanovništva koristile kako bi se osnažili zahtjevi Jugoslavije za ratnom odštetom od bivših neprijateljskih zemalja i dobila pomoć od saveznika, kako bi se različitim nacionalnostima pripisala odgovornost za gubitak stanovništva u različitim područjima i kako bi se izvršila kazna nad okrivljenim pojedincima i skupinama. Samo su neke procjene napravljene kako bi se dobili točni podaci o tome što se zapravo dogodilo tijekom rata.

U svim je tim procjenama prisutna inherentna tendencija da se povećaju ljudski gubici na svojoj strani te da se ne uzimaju u obzir ili da se uvelike

umanje gubici druge strane, ako su uopće i bili spomenuti. Jednom kad bi pretjerana procjena bila objavljena, određena bi skupina zadobila određeni interes u tome i mogla je biti dovedena u nepriliku ako bi se od nje zahtijevalo da je opozove. Štoviše, s obzirom da su se sve najvažnije domaće oružane skupine, bile one kolaboracionističke ili ne, upustile u masovne zločine, ta je činjenica uvelike utjecala na to čije su ljudske gubitke one zabilježile ili procijenile, a čije su pokušavale prikriti.

PREUVELIČAVANJE BROJA ŽRTAVA

Kronološki, prve ratne procjene o gubicima stanovništva bile su one o Srbima koje su ubili ustaše u NDH 1941. godine. One su se zasnivale na izvještajima Srba koji su bili prisilno preseljeni iz ustaške države u Srbiju pod okupacijom Nijemaca i Srba koji su sami uspjeli pobjeći. Čelnici Srpske pravoslavne crkve, nedvojbeno uz podršku kolaboracionističkoga povjerenika za upravu, iskoristili su te izvještaje kao osnovu za memorandume koje su podnijeli još dvama njemačkim vojnim zapovjednicima u Srbiji tijekom srpnja i kolovoza 1941. godine. Te su zapovjednike zamolili da zatraže od njemačkih vlasti intervenciju u korist Srba u NDH. Kopije tih memoranduma prokrijumčarene su tijekom listopada 1941. iz Srbije preko Istanbula i Kaira sve do Londona, odnosno do jugoslavenske izbjegličke vlade. U drugom se memorandumu, poznatom kao Danckelmannov memorandum, tvrdilo da su između travnja i početka kolovoza 1941. ustaše ubile oko 180.000 Srba. Jugoslavenska izbjeglička vlada pokazala je kopije tih memoranduma britanskoj vladi i Engleskoj crkvi. Premijer jugoslavenske izbjegličke vlade Simović 9. je listopada 1941. u pismu ministru vanjskih poslova Anthony Edenu kojemu je bio priložen Danckelmannov memorandum, napisao da je broj Srba koje su ubili ustaše dosegao 300.000. General Simović je možda pretpostavio da bi broj srpskih žrtava tijekom prvih šest mjeseci mogao biti znatno veći od 180.000 s obzirom na izvještaje o jačanju ustaškog terora.¹

Srpski članovi izbjegličke vlade, koji su dominirali u vladi, iskoristili su ta dva memoranduma zajedno s izvještajem o novom povećanju broja srpskih žrtava u NDH kao propagandu protiv hrvatskih članova izbjegličke vlade i protiv Hrvata općenito. Posljedica toga bila su nova i veća neslaganja između srpskih i hrvatskih članova vlade, među ostalim političkim emigrantima iz Jugoslavije te između srpskih i hrvatskih imigranata koji su se otprije nastanili u SAD-u i u Kanadi. Prepirke među jugoslavenskim političkim emigrantima postale su problem za Veliku Britaniju, zemlju domaćina jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i imali su nepovoljne implikacije za poslijeratnu Jugoslaviju, zemlju za koju je Velika Britanija bila zainteresirana.

Hrvati, članovi izbjegličke vlade, izdali su u prosincu 1941. vlastiti memorandum u kojem su zaniijekali sugeriranu kolektivnu odgovornost hrvatskoga naroda za ustaške zločine upozorivši na mnoge nedosljednosti u dvama memorandumima koje je izdala Srpska pravoslavna crkva. Hrvatski je memorandum zabilježio da se do prosinca 1941. srpska antihrvatska propaganda na Zapadu služila brojkom od oko 360.000 srpskih žrtava u ustaškoj državi.² U isto je vrijeme predstavnik jugoslavenske vlade pri Svetoj Stolici (koji je izbjegao u Lisabon) izvijestio kako je talijanski časnik, iz Dubrovnika, tvrdio da je u ustaškoj državi ubijeno 500.000 Srba. A do sredine 1942. izbjeglička vlada u Londonu primila je iz Jugoslavije procjene da su srpske žrtve dosegnule brojku od 700.000.³

I partizani su, baš kao i Srbi, pretjerali u brojkama srpskih žrtava u ustaškoj državi premda zbog potpuno drugih razloga. Partizani su živo bili zainteresirani da sebi osiguraju što veću moguću podršku Srba u NDH. Što bi bio veći broj Srba koje su ubile ustaše, to je snažniji i učinkovitiji politički argument mogao biti iznesen pred Srbe da se pridruže partizanima. A ako bi partizani prihvatili manji broj srpskih žrtava od nacionalista Srba, to bi se po njih nepovoljno odrazilo. U izjavi od 8. rujna 1941. Tito je tvrdio da su ustaše već ubili „nekoliko stotina tisuća” Srba. Sedam mjeseci poslije, u izvještaju od 4. travnja 1942, napisao je Izvršnom komitetu Kominterne da je „najstrašniji koncentracioni logor u Hrvatskoj smješten u Jasenovcu. ... Same ustaše priznaju da je od početka njihove vladavine u Hrvatskoj [do travnja 1942.] bilo ubijeno do 500.000 ljudi, većim dijelom Srba”.⁴

Jednom kad su Srpska pravoslavna crkva, jugoslavenska izbjeglička vlada i partizani, te poslije Nedićeva vlada u okupiranoj Srbiji i četnici, počeli koristiti pretjerano visoke procjene, činili su to zbog određenih interesa. Navodna brojka žrtava često se povećavala, kako se čini, po slobodnoj volji. Pretjerane procjene koristile su se tijekom cijeloga rata i nakon njega, noseći sa sobom propagandne, ideološke i političke implikacije za sve strane.

Pored ratnih srpskih i partizanskih procjena o broju srpskih žrtava u ustaškoj državi, postojale su i njemačke procjene i njemački izvještaji koji su koristili brojke dobivene iz drugih izvora. General Glaise rekao je pukovniku Boehnkeu iz Wehrmachtova stožera za operacije, koji je u Zagrebu bio u inspekciji 3. ožujka 1943, da je: „Dosada ubijeno oko 250.000 Srba (prema srpskim tvrdnjama 700.000, prema hrvatskim tvrdnjama 500.000).” Glaise je bio vrlo dobro obaviješten i vjerojatno je jedan od najobjektivnijih izvora o događajima u NDH od početaka ustaške države do njegova odlaska u rujnu 1944 (izuzev pitanja koja su se odnosila na Italiju, kao što je i sam priznao). Ta se brojka odnosi na period do ožujka 1943, međutim, broj srpskih žrtava bio je mnogo manji u drugoj polovici rata nego u prvoj. U kolovozu 1943, kad je general pukovnik Lothar Rendulic, zapovjednik Druge oklopne armije tek

raspoređene na zapadnom Balkanu, komentirao visokom ustaškom časniku da on nije mogao shvatiti kako je moglo biti ubijeno pola milijuna Srba, ovaj je odgovorio: „Pola milijuna je klevetnička optužba; ta brojka nije veća od 200.000.” Izvještaj iz ureda njemačke Sigurnosne službe (SD) s početka prosinca 1943. o različitim ustaškim čelnicima iznosi da je Vjekoslav Luburić, ustaški časnik zadužen za sve koncentracione logore u ustaškoj državi tijekom većeg dijela rata, odgovoran za 120.000 žrtava u Jasenovcu, 80.000 u obližnjoj Staroj Gradiški i 20.000 u drugim logorima.⁵

S druge strane, Ernst Fick, vodeći SS dužnosnik, služeći se obavijestima koje je dobio od SS časnika iz V. SS korpusa stacioniranog u NDH, izvjestio Himmlera 16. ožujka 1944. da su ustaše u koncentracionim logorima ubili između 600.000 i 700.000 ljudi. Međutim, to je moglo biti svjesno pretjerivanje. Nijemci i Talijani poticali su glasine o velikom broju srpskih žrtava koje su počinili ustaše kako bi izazvali još više neprijateljstava između Srba i Hrvata te se oni stoga ne bi ujedinili u oružanom otporu protiv okupacijskih snaga. Nijemci su takve procjene posebno koristili u okupiranoj Srbiji kako bi Srbe uvjerili u potrebu da se suzdrže oružane borbe protiv okupacijskoga režima jer bi to moglo ugroziti biološki opstanak srpskoga naroda. Također su htjeli održati mir i red u NDH iz vojnih i ekonomskih razloga. Naspram toga, Talijani su pokušavali iskoristiti Srbe u NDH kao protutežu Hrvatima i da bi destabilizirali ustaški režim. Do studenoga 1941. širili su glasine u onim dijelovima NDH koje su Talijani pripojili i u onima koje su ponovno zauzeli da su ustaše losad već ubili pola milijuna Srba.⁶

Do kraja rata službena partizanska procjena ukupnih gubitaka stanovništva u zemlji, Srba i svih ostalih, iznosila je ukupno 1,706.000 ljudi.⁷ Prvotno je Tito 6. travnja 1945. proglasio gubitak od 1,700.000 ljudi. No malo poslije toga taj broj je porastao na 1,706.000 i prenesen je Međusavezničkoj agenciji za ratne zločine u Parizu. (Nigdje u IRAI-inim dokumentima nisam mogao pronaći nijednu kopiju obavijesti jugoslavenske vlade koja bi davala tu ili bilo koju drugu brojku kao onu stvarnih gubitaka stanovništva u zemlji tijekom rata.) I u kolovožu 1945. Mitar Bakić, generalni sekretar predsjedništva jugoslavenske vlade, služio se brojkom od 1.685.000 prilikom obraćanja stranim dopisnicima. I ta su odstupanja mogla imati veze sa zabrinutošću da bi okrugla brojka kao što je ona od 1,700.000 potaknula sumnje. U službenoj literaturi taj ukupni broj nije bio opovrgnut niti je objašnjeno od kojih se dijelova sastoji, osim što su ubici oružanih partizanskih snaga bili određeni na 305.672.⁸

Iako je kasnije istraživanje pokazalo da je brojka od 1,706.000 bila mit, ona je ipak imala veliki utjecaj. Koristila se u svim službenim i u većini ostalih publikacija u Jugoslaviji, preuzimale su je brojne inozemne publikacije i privatili su je mnogi povjesničari, i u Jugoslaviji i u ostalim zemljama. Iz nje je proizišao i velik broj specifičnih gubitaka koje su proglašavale različite posli-

jeratne komisije jugoslavenske vlade koje su istraživale zločine okupacijskih snaga i njihovih domaćih suradnika. Stvar je bila u tome da je trebalo nadodati različite djelomične procjene, barem približne, toj golemoj ukupnoj procjeni. Sumnjao sam, što nisam uspio potvrditi, da je tijekom prvoga desetljeća nakon rata postojala središnja komisija za provjeru u aparatu jugoslavenske države ili u KP koja je trebala napraviti procjene specifičnih gubitaka stanovništva koje bi bile prilagođene ukupnoj procjeni. Zato što ukupni iznos procijenjenih gubitaka zasnivan na specifičnim i razumno pouzdanim obavijestima ni približno ne iznosi 1,706.000 – uključujući gubitak vojnog osoblja tijekom Travanjskog rata iz 1941; pretrpljene gubitke tijekom njemačkih nasilnih mjera osvete, osobito u Srbiji; gubitke snaga koje su surađivale sa silama Osovine; gubitke jugoslavenskih Židova; gubitke partizanskih boraca; gubitke (držane u tajnosti) od likvidacija kolaboracionističkih snaga tijekom druge polovice svibnja 1945. i u tjednima koji su uslijedili te gubitke nakon kraja rata – čini se prilično vjerojatnim da je ostatak jednostavno pridodan gubicima u logorima u NDH. Nitko nije mogao provjeriti te potonje procjene.

Više nego oko bilo kojega drugog pitanja, ta se sablasna igra brojki okretala i još se okreće oko broja žrtava, posebno srpskih, u NDH logoru Jasenovac. Pripisujući to djelomice teškoći samog utvrđivanja, pa čak i iznošena približnih procjena, o broju srpskih žrtava u ustaškoj državi bilo je više pretjerivanja nego o bilo kojoj temi u povijesti te države. Nakon rata, i dalje su se pojavljivale prenapuhane procjene iz različitih izvora. Prema Vladimiru Bakariću, vodećem komunističkom funkcioneru u Hrvatskoj od 1944. do njegove smrti 1983, „neki su ljudi [komunisti] 1945. govorili o čak 1,100.000 žrtava samo u ustaškim logorima. Kasnije su oni te procjene smanjili na otprilike 900.000”. Državna komisija za utvrđivanje zločina počinjenih od strane okupacijskih snaga i njihovih pomagača (u nastavku, Državna komisija za zločine) utvrdila je 1947. da je samo u logoru Jasenovac do godine 1943. ubijeno barem 600.000 ljudi. Generaciju poslije, *Vojna enciklopedija* je tvrdila da je u Jasenovcu stradalo 600.000 zatvorenika, 72.000 u Jadovnu blizu Gospića u Lici, 75.000 u Staroj Gradiški i oko 10.000 u Srijemskoj Mitrovici, što je ukupno otprilike 757.000.⁹ Ta brojka nije uključivala žrtve u nekoliko drugih logora u ustaškoj državi u kojima je bilo mnogo ubijanja, premda u mnogo manjem opsegu.

U intervjuu iz 1965, pitao sam Peru Moraču, direktora Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, što on misli o ukupnim procjenama srpskih žrtava u ustaškoj državi – 600.000 do 700.000. On je odgovorio da je to bio minimum i da je prava brojka najvjerojatnije viša. Tijekom istoga posjeta Beogradu isto sam pitanje postavio Petru Brajoviću, voditelju Instituta za vojnu istoriju. Odgovorio je: „Za nas, ove su brojke društveni zakon.” Drugim riječima, autoritet vlade i KP stajao je iza njih.¹⁰

Službene su se publikacije, i posebno pojedinci, često služile mnogo većim

brojkama, premda su ponekad one bile niže. Članak u *Borbi* (Beograd), u službenom organu SKJ, izvijestio je 5. srpnja 1965. o komemoraciji u Jasenovcu gdje je „tokom rata bilo ubijeno preko 700.000 nevinih muškaraca, žena i djece”. Međutim, 8. travnja 1971, iste novine odredile su broj žrtava u Jasenovcu na 400.000 ljudi. Tijekom 1972. drugo izdanje *Vojne enciklopedije* jednostavno je reproduciralo brojku od 600.000 žrtava u Jasenovcu do 1943 koju je objavila Državna komisija za zločine. Vodeće srpske novine *Politika* (Beograd), nakon što su iznijele da je u Jasenovcu stradalo oko 700.000 žrtava, izvijestile su 31. kolovoza 1977. da je otkrivena nova masovna grobnica u kojoj su se nalazili, prema procjeni ostaci od 12.000 do 16.000 žena.

Potom su brojke postajale još i više. Tijekom kolovoza 1983, pokojni Velimir Terzić, predratni kapetan kraljevske vojske i kasnije poznat partizanski general, izjavio je „da je (prema najnovijim podacima) samo u Jasenovcu ubijeno barem milijun Srba (1941-1945), ne brojeći žrtve drugih narodnosti”. Vjerojatno ohrabren Terzićevim gledištima, Milan D. Miletić, dajući prikaz romana *Jasenovac* (1981) Ljube Jandrića, Srbina iz Bosne i bivšega logoraša iz Jasenovca, također je iznio spekulacije da je broj ubijenih žrtava u Jasenovcu iznosio jedan milijun ili više.¹¹ Pretjerane tvrdnje te dvojice autora, od kojih nijedan nije profesionalni povjesničar, podudarne su s tvrdnjom Dragoljuba Živojinovića, profesora povijesti s beogradskog univerziteta. Prema njemu, „prije Drugog svjetskog rata bilo je 1,700.000 pravoslavaca u Hrvatskoj a danas ih je samo 700.000. To je posljedica djelovanja NDH, Jasenovca, Nove [sic!] Gradiške”.¹² Međutim, ta tvrdnja počiva na neujednačenoj zemljopisnoj usporedbi. Čini se da Živojinović uspoređuje srpsko stanovništvo u NDH (uključivši sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju sa Srijemom, veći dio Dalmacije i cijelu BiH) iz 1941. (što je, zapravo, oko 1,800.000) sa srpskim stanovništvom iz mnogo manje poslijeratne SR Hrvatske iz 1986. godine. Namjera se čini jasnom: pokazati da su genocidne politike ustaške države stajale Srbe otprilike jedan milijun ljudi.

Te je brojke nadmašio svojim izjavama Vuk Drašković, srpski novinar, romanopisac i političar, podrijetlom iz istočne Hercegovine koji živi u Beogradu. Odgovarajući na optužbe Sulejmana Husića, Muslimana, da on (dakle, Drašković, op. ur.) širi „prljave laži” o stradanjima srpskoga naroda i da prešućuje „kolektivne zločine (pa čak i genocid)” koji su Srbi počinili protiv drugih naroda – kao što su brojni masakri nad stotinama Muslimana koje su počinili srpski četnici tijekom Drugoga svjetskog rata – Drašković odgovara podcjenjivački: „Ti [masakri] su ‘kolektivni zločini’, to je taj ‘genocid’, i odgovor na nestanak više od jednog i pol milijuna Srba u hrvatskoj ustaškoj državi.”¹³

Dvije recentne jugoslavenske studije bacaju mnogo više svjetla na pitanje logora u Jasenovcu. Ona, koju je napisao pukovnik Antun Miletić, vodeći arhivist iz Instituta za vojnu istoriju u Beogradu, skupila je golem dokumentacijski

materijal o upravi logora i obuhvaća informacije dobivene od bivših logoraša, od ustaških službenika koji su radili u logoru i od službenih komisija koje su istraživale ratne zločine. Miletić ne iznosi svoje posebne procjene gubitaka, nego se iz izvora koje navodi čini da je suglasan s procjenom od 600.000 do 700.000 žrtava, većinom Srba. Druga, koju je napisao Vladimir Dedijer, donosi golemu zbirku dokumenata i popratnih komentara na osnovi kojih Dedijer velik dio odgovornosti za Jasenovac pokušava pripisati Vatikanu i Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj. On, međutim, ne nudi nikakvu posebnu procjenu ratnih gubitaka u Hrvatskoj ili Jugoslaviji.¹⁴

Brojka od otprilike 700.000 žrtava svih nacionalnosti u Jasenovcu jedna je od najčešće navođenih. Njome se također u travnju 1985. poslužio Jakša Petrić, tadašnji predsjednik predsjedništva SR Hrvatske, na komemoraciji povodom četrdesete godišnjice oslobođenja logora u travnju 1945. godine. On je o žrtvama govorio kao „o 700.000 patriota”.¹⁵

Sve što bi općenito navodilo na manje brojke žrtava u logorima ili na manje brojke srpskih žrtava u NDH, obično bi bilo „ispravljeno” ili potisnuto. Primjer „ispravka” ilustrirale su dvije ugledne publikacije zagrebačkog Leksikografskog zavoda. U *Općoj enciklopediji*, objavljenoj 1959, tvrdi se da je u logoru stradalo oko 350.000 osoba. Sljedeće godine, u *Enciklopediji Jugoslavije*, iznesena je brojka od preko 700.000 žrtava.¹⁶ Razumno je pretpostaviti da je za tu promjenu odgovoran pritisak jugoslavenske vlade, SK ili Saveza boraca.

Međutim, u rijetkim su slučajevima u Jugoslaviji objavljivane mnogo niže procjene broja žrtava u Jasenovcu. Godine 1961, Egon Berger, zagrebački Židov koji je u Jasenovcu proveo 44 mjeseca i bio jedan od preživjelih iz skupine koja se probila iz logora netom prije propasti ustaške države, napisao je da je u Jasenovcu „ubijeno preko 200.000 ljudi”.¹⁷ Pored Srba, ta je brojka obuhvaćala tisuće Židova, Roma te antifašistički orijentirane Hrvate i Muslimane.

Revizionistički najzapaženije brojke vezane uz ratne gubitke u Hrvatskoj objavio je Bruno Bušić, istraživač, novinar i politički aktivist tijekom razdoblja hrvatske nacionalističke euforije od 1969. do 1971. godine. Služeći se podacima iz neobjavljena vladinog popisa žrtava iz 1964. za razdoblje Drugoga svjetskog rata, Bušić je izračunao da je ukupan broj stradalih osoba na teritoriju SR Hrvatske iznosio 185.327. Od toga je njih 64.245 umrlo u zatvorima i logorima, 50.806 od izravnoga terora (koji nije specificiran), 12.272 tijekom bombardiranja i borbi, 51.949 u partizanskim i savezničkim jedinicama i 6055 na ostale i nepoznate načine.¹⁸

Te brojke navode na krivi put zato što ne pokrivaju NDH za vrijeme rata, već samo mnogo manju poslijeratnu SR Hrvatsku (koja obuhvaća Istru, gradove Rijeku i Zadar te jadranske otoke, koji nisu bili dijelove te ratne države). One također isključuju ljudske gubitke ustaške države, i one oružanih snaga i one

civilnog osoblja. Kako bi se došlo do točnijih gubitaka stanovništva, trebalo bi obuhvatiti i brojke iz poslijeratne SR BiH i iz Srijema, područja koja su bila dijelovi NDH tijekom rata. Na tim je područjima broj srpskih žrtava vezan uz ustaški teror bio vrlo visok, a u BiH je broj muslimanskih žrtava od četničkog partizanskog (na početku) i njemačkog terora (na kraju) bio također vrlo visok. Godine 1967, služeći se istom definicijom žrtava kao i pregled iz 1967, Ivan Klauzer je procijenio gubitke stanovništva u SR BiH na 580.767 (94.000 nerođene djece, 80.000 ratnih emigranata, 171.000 ratnih žrtava koje pokriva pregled iz 1964. i 235.767 ratnih žrtava koje ne pokriva taj pregled).¹⁹ Njegove brojke, isključivši one koje se odnose na smanjeni natalitet i emigraciju, dodane Bušićevim daju ukupan zbroj od oko 592.000 ljudskih gubitaka u logorima, od terora i od drugih uzroka u ustaškoj državi (izuzev Srijema) tijekom rata. To je mnogo niže od procjena o 700.000 ubijenih samo u logoru Jasenovac.

Najniža procjena broja žrtava u koncentracionim logorima, uključujući Jasenovac, u NDH tijekom rata dolazi od Franje Tuđmana. Dok je bio direktor Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, Tuđman se, bivši partizan i umirovljeni jugoslavenski vojni general, kao i Bušić, služio istim podacima iz neobjavljena vladina pregleda ratnih ljudskih gubitaka iz 1964. te je tvrdio da je ukupan broj žrtava u svim zatvorima i logorima u Hrvatskoj, uključujući Jasenovac, iznosio 59.639 ljudi. Dodavanjem onakvom broju žrtava u SR BiH dobije se ukupan broj ubijenih u logorima u NDH, za koji je Tuđman tvrdio da bi u najboljem slučaju bio tri do četiri puta veći, što znači, između 180.000 i 240.000.²⁰ Prema nepreciznoj Tuđmanovoj formulaciji, prva se brojka ponekad interpretira kao da se odnosi na cijeli teritorij NDH za vrijeme rata, i kao takvu su je preuzeli mnogi hrvatski politički emigranti. Međutim obje skupine brojki procjene su koje valja uzimati kao najniže moguće.

Možda bi trebalo zabilježiti da prikaz žrtava rata iz 1964, na kojem Bušić, Klauzer i Tuđman zasnivaju svoje izračune, nikad nije objavljen; da Klauzerova studija nije objavljena; da su Bušić i Tuđman, aktivni za vrijeme nacionalističke euforije u Hrvatskoj od 1969. do 1971, bili utamničeni u različitim periodima te da su na Bušića, koji je pobjegao u inozemstvo tijekom 1970-ih, 1978. u Parizu izvršile atentat osobe za koje je većina ljudi izvan Jugoslavije pretpostavljala da su jugoslavenski agenti.

Tvrdnjama jugoslavenskih vlasti i srpskih izvora o broju srpskih žrtava ustaške države u pretjerivanju su konkurirale tvrdnje nekih ustaških političkih emigranata na Zapadu o broju ubijenih Hrvata tijekom rata, posebno o broju ubijenih pripadnika oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica nakon njihove predaje jugoslavenskoj vojsci 15. svibnja 1945. godine. Primjerice, profesor Ivo Omrčanin, hrvatski politički emigrant u SAD-u, navodeći austrijskoga povjesničara Rudolfa Kiszlinga kao izvor, tvrdio je da su partizani ubili pola milijuna

juna Hrvata, dok su četnici ubili drugih pola milijuna tijekom rata. Međutim, Omrčaninova se tvrdnja zasniva na krivom tumačenju Kiszlingova teksta. Potonji je samo napisao da su neki Hrvati procijenili „biološki gubitak koji je njihova nacija pretrpjela od 1941. na oko milijun ljudi”. U sličnom duhu, pišući o stradanju Hrvata na kraju rata, John Prcela, drugi hrvatski politički emigrant u SAD-u, ustvrdio je da su „i pokojni dr. Oton Knezović, autor *Pokolja Hrvatske Vojske 1945*, i pisac ovih redaka izračunali da je Titov režim ubio 600.000 Hrvata nakon prekida neprijateljstava 1945”. Jedan drugi hrvatski emigrant to opisuje na ovaj način: „Odmah nakon rata, jugoslavenski komunisti izvršili su pokolj nad 500.000 Hrvata.”²¹

Ostali su hrvatski emigranti bili, međutim, umjereniji u svojim procjenama. Jedan od njih iznosi da je broj Hrvata koje su ubile partizanske snage na kraju rata iznosio oko 200.000, iako nije posebno naveo jesu li tu uključeni i vojno osoblje i civilne izbjeglice. A svećenik Krunoslav Draganović, jedan od najaktivnijih i najutjecajnijih hrvatskih emigranata sve dok se nije misteriozno našao u Jugoslaviji u lipnju 1967, ustvrdio je da je od oružanih snaga NDH, za koje je procijenio da su na kraju rata brojile oko 250.000 ljudi, „između 100.000 i 140.000 njih zvjerski poklano na pragu austrijske granice” na kraju rata. Draganović nije procijenio broj civilnih izbjeglica koji su bili s tim snagama, od kojih su mnogi također ubijeni.²² Međutim, kao što smo pokazali u 10. poglavlju, oružane snage NDH, uključujući povojničeni Ustaški obrambeni sdrug i Državne radne službe, na kraju rata su teško mogle prelaziti brojku od 116.000 časnika i običnih vojnika.

PRETPOSTAVKE ZNANSTVENOG PRISTUPA ISTRAŽIVANJU LJUDSKIH GUBITAKA

U ovom odjeljku želimo postaviti znanstvene premise za istraživanje gubitaka stanovništva u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata. Takvo istraživanje nije bilo moguće sve do prvoga poslijeratnog popisa stanovništva koji je proveden 15. ožujka 1948. godine. S ovim podacima i primjenjujući raznolike metode znanstvenici su procjenjivali ratne gubitke u tri osnovna koraka. Prvo je projiciran popis stanovništva za 15. ožujka 1948. kao da nije bilo rata, koristeći podatke iz popisa stanovništva od 31. ožujka 1931. ili iz drugih izvora, kao što su statistički godišnjaci koje je objavljivala prijeratna vlast. S obzirom da tijekom ožujka 1941. nije proveden popis stanovništva, kao što je bilo predviđeno, to je zahtijevalo procjenjivanje stope rasta stanovništva od 1931. ili 1940, kao i prilagođavanje tih procjena poslijeratnim granicama zemlje (ili, naizmjenice, ograničavajući ih na predratne granice zemlje). Drugo, izračunala se razlika između stanovništva koje je projicirano za ožujak 1948. kao da nije bilo rata i stvarnog broja ljudi izbrojenog tijekom popisa stanovništva, čime je dobiven demografski gubitak. I treće, procijenjeni broj nerođenih koji treba pripisati nižem natalitetu za vrijeme rata i procijenjeni broj nestalih ljudi uzimajući u obzir i emigrante koji se moraju odbiti od demografskog gubitka. Time je dobiven stvarni gubitak stanovništva koji treba pripisati ratu.²³

Metoda koja je korištena kako bi se projicirala stopa rasta stanovništva između 31. ožujka 1931. i 15. ožujka 1948. kao da nije bilo rata od najveće je važnosti jer neposredno utječe na veličinu demografskog gubitka i time na veličinu stvarnoga gubitka. Postoji veliko odstupanje u procijenjenim stopama rasta stanovništva za to razdoblje. Veće slaganje postoji o smanjivanju stope nataliteta, koju je jednostavno izračunati, i o broju ljudi koji su emigrirali.

Ponovno bismo željeli istaknuti da je, bez obzira na to koliko su objektivni i pomni postupci koje službeni statističari i znanstvenici koriste u procjeni nekih procesa, i dalje nemoguće izračunati egzaktne gubitke stanovništva u Jugoslaviji tijekom rata. Razlog tome su složene i kaotične okolnosti koje su u to vrijeme prevladavale u zemlji i činjenica da su se morale iznositi mnoge pretpostavke za različite izračune i njihova točnost ne može se apsolutno

jamčiti. Slijedom toga, neki znanstvenici koji su se bavili tom temom, osobito Dolf Vogel, Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić, često su izračunavali i maksimalne i minimalne procjene. Jednako je važno imati procjene neovisne o političkim i propagandnim predrasudama. Prema našem mišljenju, rana djela Ive Laha i Ivana Klauzera i novija djela Kočovića i Žerjavića uspješno to ostvaruju.

O gubicima stanovništva koje treba pripisati smanjenom natalitetu postoji opće slaganje oko brojke od oko 335.000. U ranim pedesetima 20. stoljeća Lah je tu brojku procjenjivao na 338.000, a u 1980-im Kočović ju je procjenjivao na 333.000, a Žerjavić na 326.000.²⁴ Dugotrajna razdvojenost supružnika, uobičajeno za vrijeme rata, uvelike je smanjilo stope sklapanja brakova i rađanja. Velik je broj muškaraca koji su se borili u partizanskim snagama i oružanim snagama NDH, mnogi su muškarci iz Srbije bili ratni zarobljenici u Njemačkoj i mnogi su muškarci iz svih dijelova Jugoslavije, posebno iz NDH i Slovenije, radili u Njemačkoj.

Gubici stanovništva sve do popisa stanovništva u ožujku 1948 – koje treba pripisati emigraciji – prema recentnim procjenama Kočovića i Žerjavića, iznosili su oko 660.000.²⁵ Emigranti su obuhvaćali one koji su prisilno iseljeni ili protjerani iz zemlje, one koji su odabrali da se ne vrate iz ratnog zarobljeništva i ostalih logora u inozemstvu te s rada u inozemstvu, i one koji su emigrirali svojom slobodnom voljom ili su pobjegli iz zemlje tijekom i nakon rata sve do 15. ožujka 1948. godine.

Valja ukratko opisati okolnosti pod kojima su se jugoslavenski građani iseljavali za vrijeme i neposredno nakon rata. Najveća skupina emigranata bili su Nijemci. U popisu stanovništva iz 1931. ona je brojila 489.943, a u popisu iz 1948. godine 55.337 osoba. S rijetkim izuzecima, jugoslavenski folksdojčeri svim su srcem surađivali s Nijemcima tijekom rata. Oni su dali više od 60.000 vojnika njemačkim vojnim formacijama, naširoko su sudjelovali u suzbijanju oružanoga otpora i u krvavom procesu pacifikacije te su svojevrijedno pomagali njemačkim okupacijskim vlastima. Kao što je pokazano u 6. i 7. poglavlju, Nijemci su najveći dio jugoslavenskih folksdojčera povukli u Reich, u fazama, od jeseni 1942. do kraja 1944. godine. Nakon ulaska Crvene armije u Vojvodinu u listopadu 1944. Sovjeti su preselili dio Nijemaca koje su tamo zatekli prvo u SSSR, a zatim tijekom 1949. u Njemačku. Na kraju, nakon rata, jugoslavenske su vlasti mnoge protjerale u Njemačku. Gubitak stanovništva je, prema tome, iznosio između 400.000 i 425.000 ljudi.

Drugu veliku emigrantsku skupinu činili su Jugoslaveni različitih nacionalnosti, i oni su brojili između 150.000 i 155.000 emigranata. Tu se ubrajalo nekoliko tisuća jugoslavenskih ratnih zarobljenika u Njemačkoj i Italiji iz Travanjskoga rata 1941. koji su odabrali ne vratiti se u zemlju zbog pobjede komunista; izbjeglice preseljeni u Italiju i Austriju u završnim fazama rata, a koji nisu vraće-

ni savezničkim snagama i koji su poslije ostali u inozemstvu; i oni koji su emigrirali ili pobjegli iz zemlje između svibnja 1945. i popisa stanovništva u ožujku 1948. godine. Nakon nekog vremena koje su proveli u prognaničkim logorima u Zapadnoj Europi, manji je dio ondje ostao dok se većina nastanila u prekomorskim zemljama, posebno u Argentini, Venezueli, SAD-u, Kanadi i Australiji.²⁶

Trebalo bi primijetiti da su Talijani tijekom rata u koncentracione logore u Italiji preselili između 80.000 i 90.000 Jugoslavena. Uz to je nekoliko tisuća pobjeglo iz Jugoslavije u Italiju, a između 30.000 i 40.000 evakuirali su partizani i Britanci s jadranske obale u Italiju pa poslije u izbjegličke logore u Egipt. Od travnja 1945. do ožujka 1946. većina ih se vratila u Jugoslaviju; međutim, manji se broj, posebno oni koji su imali rodbinu u inozemstvu, pridružio tim obiteljima.²⁷

Iz jugoslavenske židovske zajednice, koja je 1941. brojila oko 82.000 osoba, pridodajući tom broju 3000 do 5000 židovskih izbjeglica iz drugih zemalja, otišlo je tijekom rata oko 8000 ljudi u inozemstvo. Neki su Židovi emigrirali iz Jugoslavije neposredno prije i tijekom rata. Nekoliko tisuća njih bili su izbjeglice ili su protjerani u Italiju, ali ih se većina vratila nakon rata. Oko tisuću jugoslavenskih izbjeglica, uključivši 834 Židova, iselili su iz Italije u SAD u kolovozu 1944. i potom su se naselili po različitim dijelovima zemlje. Međutim, najveći broj Židova emigrirao je nakon rata. Uzevši sve zajedno, i Kočović i Žerjavić procjenjuju da je do popisa stanovništva u ožujku 1948. ukupno 8000 Židova napustilo zemlju. Drugi val židovske emigracije dogodio poslije svibnja 1948, nakon osnivanja izraelske države.²⁸

Preostalih 70.000 do 100.000 emigranata sačinjavali su ostali istočnoeuropski i balkanski narodi te Rusi, Turci i Talijani.

Uz opće slaganje među istraživačima da je gubitak stanovništva, što uključuje, dakle, smanjeni natalitet i emigraciju, do ožujka 1948. ukupno iznosio otprilike 995.000, sada se valja vratiti na ustanovljavanje stvarnoga broja stradalih u Jugoslaviji tijekom rata. Gubitke stanovništva neposredno vezane uz rat, oko kojih postoje velika razilaženja, čine sljedeće kategorije: svi ubijeni pripadnici domaćih oružanih snaga (partizani, ustaše, četnici), bilo da su umrli na jugoslavenskom teritoriju ili u inozemstvu; naoružano osoblje koje je umrlo od ratnih ranjavanja; ljudi koji su namjerno ubijani u zatvorima i logorima ili koji su ondje umrli od izgladnjivanja, hladnoće, nedostatka medicinske skrbi i prepuštanja lošim vremenskim uvjetima; civili ubijeni tijekom provedbe represivnih aktivnosti različitih domaćih oružanih snaga; civili koji su ubijeni ili su umrli dok su bili pod nadzorom okupacijskih snaga, bilo na jugoslavenskom teritoriju ili nakon što su odvedeni iz zemlje; vojno osoblje, policija i civili ubijeni u masovnim nasilnim osvetama i nakon suđenja za ratne zločine tijekom rata i do popisa stanovništva od 15. ožujka 1948; osobe koje su nenamjerno ubile sovjetske snage na jugoslavenskom teritoriju i one koje su poginule prilikom

savezničkog bombardiranja jugoslavenskih željezničkih komunikacija kojima su zapadni Saveznici namjeravali spriječiti povlačenje njemačkih postrojba; civili koje je nenamjerno ubilo savezničko ratno zrakoplovstvo koje je letjelo na zadatke usmjerene protiv neprijateljskih ciljeva u središnjoj i jugoistočnoj Europi; ljudi koje su s vremena na vrijeme ubijali pripadnici savezničkoga zrakoplovstva izbacujući bombe nad jugoslavenskim teritorijem dok su se vraćali u svoje baze nakon što nisu uspjeli doći do planiranih neprijateljskih ciljeva; i konačno, vojno i civilno stanovništvo iz redova kolaboracionističkih snaga koje su ubile jugoslavenske vojne i policijske vlasti u nasilnim osvetama nakon rata, koje su bile masovne, ali koje čak ni danas nisu u historiografiji na zadovoljavajući način objašnjene.

Prva objavljena procjena demografskih gubitaka u Jugoslaviji (uključujući novostečeni teritorij tijekom 1945. godine) vezanih uz rat, koja je uslijedila nakon objavljivanja izvještaja iz popisa stanovništva od 15. ožujka 1948. i koju je 1951. napravio Dragoljub J. Tasić, ravnatelj Demografskog odjela Saveznog zavoda za statistiku, procijenila je demografski gubitak na 2,428.000. Drugu je procjenu 1952. napravio Dolfe Vogeltnik, direktor Saveznog zavoda za statistiku. Koristeći dvije skupine pretpostavki vezanih uz stopu rasta stanovništva između 1941. i 1948., on je procijenio minimalni demografski gubitak od 2,854.000 i maksimalni mogući demografski gubitak od 3,250.000. Manja brojka učinila je službenu procjenu stvarnoga gubitka od 1,706.000 primjerenom. Vogeltnik je mislio da je viša od tih dviju procjena bila ona najvjerojatnija.²⁹

Uskoro nakon pojave Vogeltnikova članka, slovenski statističar Ivo Lah kritički je ispitao i Tasićevu i Vogeltnikovu procjenu. Pokazao je da su primjenom neprihvatljivo visokih stopa rasta stanovništva za dio ili za cijelo razdoblje između 1941. i 1948. pod pretpostavkom da nije bilo rata, i Tasić i Vogeltnik, premda osobito potonji, dobili nerealistično visoke procjene broja stanovnika u ožujku 1948. godine. To je pak rezultiralo nerealistično visokim procjenama demografskih i stvarnih gubitaka stanovništva. Lah je sâm procijenio stanovništvo (povećane) Jugoslavije, pod pretpostavkom da nije bilo rata, na 17,845.000 dana 15. ožujka 1948. godine. U usporedbi sa stvarnim brojem stanovnika od 15,772.000 koje je zabilježio popis stanovništva toga datuma, dobiven je demografski gubitak od 2,073.000, odnosno okruglo 2,100.000.³⁰

Čini mi se da je Vogeltnikova procjena demografskoga gubitka zapravo bila pokušaj da se službena procjena stvarnoga gubitka od 1,706.000 učini realističnom. Lahova procjena jasno pokazuje da je Vogeltnikova procjena prešla granicu znanstvene korektnosti. Međutim, jugoslavenske vlasti nisu reagirale na Lahove kritike, kao ni Tasić ni Vogeltnik. Službena procjena stvarnoga gubitka stanovništva od 1,706.000, koja je prvi put iznesena 1945, i dalje je bila u uporabi. Štoviše, ona je isključila specifične gubitke domaćih skupina koje su surađivale s okupacijskim snagama protiv partizana.

Međutim, činjenica da su 1950. i ponovno 1964. jugoslavenske vlasti započevjatile nova istraživanja stvarnih gubitaka pretrpljenih tijekom rata izgleda da upućuje na to da su i oni sami sumnjali u tu brojku. Istraživanje iz 1950. napravio je Savez boraca, a istraživanje iz 1964. napravio je Savezni zavod za statistiku.³¹ Ni jedan od njih nije uzimao u obzir gubitke postrojbi koje su surađivale s okupacijskim snagama protiv partizana, s obzirom da njihov cilj nije bio utvrditi ukupan broj ljudskih gubitaka, već samo „broj žrtava koje su različite regije i pokrajine... bile dale za oslobođenje zemlje” u borbi protiv fašizma. Međutim, nikad nisu objavljeni cjeloviti rezultati tih dvaju pregleda. Objavljene su samo brojke za SR Hrvatsku te BiH iz istraživanja od 1964. a i te privatno.³² Nije dano nikakvo službeno objašnjenje, no ja pretpostavljam da je to bilo zbog toga jer su u tim istraživanjima iznesene procjene koje su bili previše male u usporedbi sa službenim procjenama. Vlada i SK očigledno nisu željeli biti javno osramoćeni manjim procjenama. Povrh toga, popriličan broj srpskih nacionalističkih povjesničara, istraživača srodnih disciplina, crkvenih službenika i romanopisaca, od kojih su mnogi članovi SANU-a, služio se vrlo visokim brojkama za srpske žrtve u NDH. Oni bi također nesklono gledali na promjenu broja žrtava koja bi išla na niže.

Ubrzo nakon istraživanja iz 1964. Franjo Tuđman je procijenio demografski gubitak Jugoslavije tijekom rata na otprilike 2,100.000 (što je i Lahova brojka). Nakon što je oduzeo ukupni broj od oko 450.000 za niži ratni natalitet, 600.000 pripadnika njemačke manjine koji su otišli, 200.000 pripadnika talijanke, turske i mađarske manjine koji su otišli i 200.000 ostalih emigranata, on je došao do stvarnoga gubitka stanovništva između 700.000 i 800.000.³³ To je bilo znatno manje od brojke između 1,000.000 i 1,100.000 koju je dao naslutiti Jelačić i koju su procijenili kasniji istraživači. Tuđman je tu nižu procjenu dobio povećanjem procjena gubitaka stanovništva zbog nižega nataliteta tijekom rata i zbog emigracije.

Kao što je primijećeno prije, na temelju pregleda iz 1964. Tuđman se osjećao to nije slagao sa službenom procjenom o broju žrtava u logorima u NDH, pogotovo u Jasenovcu. Tuđman je dao naslutiti da se iz istraživanja dobiveni broj ubijenih u svim logorima i zatvorima, koji iznosi oko 60.000, odnosi na područje NDH iz doba rata umjesto na mnogo manju poslijeratnu SR Hrvatsku. U kasnijim spisima on objašnjava tu razliku, ali prvi put to nije učinio. Zato što Tuđman nije dao nikakvo statističko objašnjenje za svoje brojke, zato što čini da je svjesno krivo interpretirao podatke iz istraživanja iz 1964. i zato što se njegove procjene u toliko velikoj mjeri razlikuju od onih koje su iznijeli drugi znanstvenici s toga područja, one se sa sigurnošću mogu odbaciti.

Sljedeća procjena demografskog gubitka u Jugoslaviji vezana uz rat došla od Ivana Klauzera. U svojoj doktorskoj tezi iz 1967. obranjenoj na Zagrebačkom sveučilištu, Klauzer je izračunao da je demografski ratni gubitak zem-

lje u njenim poslijeratnim granicama 2,042.000, što je brojka slična Lahovoj. Nažalost, njegov rad nije objavljen, vjerojatno zato što su se njegovi rezultati uvelike razlikovali od službenih procjena. Pokojni Bruno Bušić bio je prvi koji je spominjao Klauzerove procjene u svome članku iz 1977. godine.³⁴

Godine 1985, Bogoljub Kočović izračunao je gubitke iz rata, zasnovane na popisu stanovništva iz 1948, za cijelu Jugoslaviju, za svaku socijalističku republiku i autonomnu pokrajinu i za svaku nacionalnu skupinu i manjinu. Svatko zainteresiran za istinu o ratnim gubicima stanovništva zahvalan mu je na tome djelu. Kočović namjerno nije procijenio broj žrtava u nekim konkretnim događanjima ili za neke vremenske odjeljke, a nije raspravljao ni o tome zašto su bile napravljene apsurdne procjene i zašto su preživjele tijekom godina, iako bi čak vrlo jednostavna usporedba s popisom stanovništva iz 1948. uvjerljivo pokazala da su one bile nerealistične. Izbjegao je politički nabijena pitanja i pustio je da brojke govore same za sebe.

Kočović je projicirao stanovništvo Jugoslavije iz ožujka 1948, u granicama njena predratnog teritorija i pretpostavljajući da nije bilo rata, na 17,263.000. Oduzevši od toga 15,278.000 – stanovništvo od 15,772.000 zabilježio je popis stanovništva od ožujka 1948, uz odbitak stanovništva od 494.000 bivših talijanskih kolonija priključenih Jugoslaviji nakon rata – došao je do demografskog gubitka od 1,985.000 i do stvarnoga gubitka od 1,014.000. Kao i Lah i Klauzer, i on je koristio općenito prihvaćene metode projekcije stanovništva. Procjene Laha, Klauzera i Kočovića dobile su daljnju potvrdu tijekom 1989, nakon što je Vladimir Žerjavić, koristeći drugačiju metodu, procijenio ratni demografski gubitak u granicama predratne Jugoslavije od 2,022.000 i stvarni gubitak od 1,027.000.³⁵ S obzirom da su Lahove, Klauzerove, Kočovićeve i Žerjavićeve procjene ratnoga demografskog gubitka Jugoslavije u cijelosti vrlo slične i izgleda da su lišene predrasuda, možemo ih prihvatiti kao prilično pouzdane.³⁶ Tablica 9. daje Kočovićeve procjene gubitka stanovništva, i demografske i stvarne, po nacionalnosti i po republici.

Navodno je tijekom kolovoza 1985. poseban odbor SANU-a, proučavajući gubitke stanovništva koje je pretrpjela Srbija u Prvom svjetskom ratu i Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu, došla do ukupne brojke ratnih gubitaka stanovništva slične Kočovićevoj procjeni. Međutim, nijedna izjava ili publikacija o tome pitanju nije bila predviđena za objavljivanje.³⁷

Ako usporedimo procjene stvarnih ratnih gubitaka stanovništva koje su dali naslutiti ili su izračunali Lah, Klauzer, Kočović i Žerjavić od 900.000 do 1,150.000 – što su Kočovićeve minimalne i maksimalne brojke, u koje se ubrajaju i procjene ostale trojice – sa službenom brojkom od 1,706.000 koju je podnijela Jugoslavenska Komisija za ratne odštete Međusavezničkoj agenciji za ratne odštete u jesen 1945, jasno vidimo da je vladina procjena bila ekstremno pretjerana. Štoviše, službena definicija žrtava rata obuhvaćala je samo vojne

TABLICA 9.

*Procijenjeni i stvarni gubici stanovništva u
Jugoslaviji, 1941-1945, po republikama i nacionalnostima*

Socijalistička Republika	Gubitak	
	Demografski	Stvarni
Bosna i Hercegovina		
Hrvati	107.000	79.000
Srbi	360.000	209.000
Muslimani	132.000	75.000
Ostali	69.000	19.000
UKUPNO	668.000	382.000
Hrvatska		
Hrvati	181.000	124.000
Srbi i Crnogorci	230.000	125.000
Ostali	194.000	46.000
UKUPNO	605.000	295.000
Makedonija		
Makedonci	25.000	6000
Srbi i Crnogorci	32.000	7000
Zidovi, Turci, ostali	44.000	Zidovi 6000 Albanci 2000 Ostali 4000
UKUPNO	101.000	25.000
Crna Gora		
Crnogorci i Srbi	95.000	45.000
Muslimani, Albanci, ostali	17.000	Muslimani 4000 Albanci 1000
UKUPNO	112.000	50.000
Uža Srbija		
Srbi i Crnogorci	224.000	114.000
Zidovi	9.000	8000
Muslimani	14.000	5000
Hrvati	8.000	1000
Ostali	5.000	13.000a
UKUPNO	260.000	141.000
Kosovo	23.000	10.000
Vojvodina	119.000	76.000
Slovenija		
Slovenci	59.000	30.000
Nijemci	29.000	3000
Ostali (uklj. Židove i Rome)	9.000	Židovi 1000 Romi 1000
UKUPNO	97.000	35.000
SVEUKUPNO	1,985.000	1,014.000

Izvor: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (London, 1985), str. 172-80.

Ova anomalija objašnjena je projekcijama broja stanovništva koje su bile preniske za Vlahe i Rome od 1931. pa sve do 1948. godine. Uspoređujući projicirani broj stanovništva za Vlahe i Rome u 1948. pod pretpostavkom da nije bilo rata, s njihovim stvarnim brojem iz popisa stanovništva 1948, zaključeno je da bi njihov stvarni broj bio veći (ne manji) od njihova projiciranog broja. Nakon što je taj „negativni“ demografski gubitak dodan demografskim gubicima ostalih etničkih skupina koje čine skupinu „ostali“, on je povećao rubriku „ukupno“. Vidi str. 178.

gubitke partizanskih snaga i isključivala je gubitke različitih kolaboracionističkih snaga. Potonje, koje su jugoslavenske vlasti procijenile na 447.000, približile bi ukupan broj procijenjenih stvarnih gubitaka, prema jugoslavenskoj vladi, prema još više „napuhamih” 2,150.000.³⁸ Slično tome, ako usporedimo Kočovićeve minimalne i maksimalne brojke s brojkama koje proizlaze iz istraživanja drugih istraživača, vidimo koliko su potonje neumjerene. Kad tome dodamo žrtve iz Jasenovca, većinom Srba, za koje neki tvrde da broje 700.000, žrtve u redovima oružanih snaga NDH i pratećih civila nad kojima je počinjen pokolj na austrijskoj granici tijekom svibnja 1945, za koje neki tvrde da broje 500.000, sve one koje su ubili ustaše u svim ostalim logorima i teroru, sve one koji su ubijeni za vrijeme borbi na svim stranama (izuzev upravo spomenutih oružanih snaga NDH) – ustaše, četnici, partizani, Nedićeve snage, Ljotićeve snage i domobrani, sve ubijene civile, od nasilnih osveta, bombardiranja i sl., sve ostale koje su likvidirali komunisti sve do popisa stanovništva u ožujku 1948. te približno 67.000 Židova i 20.000 do 30.000 Roma, imamo broj koji je mnogo veći od realistične procjene ukupnoga broja ratnih gubitaka. Jasno je da te tvrdnje nadilaze stvarnost.

Ova nas rasprava vodi do triju načelnih zaključaka. Prvo, ustaše nisu mogli likvidirati više stotina tisuća ljudi, prvenstveno Srba, za koje su ih optuživali jugoslavenski komunisti i različite srpske organizacije i pisci, domaći i oni u emigraciji na Zapadu. Drugo, partizani nisu mogli izvršiti pokolj nad stotinama tisuća pripadnika oružanih snaga NDH i izbjeglica na kraju rata, kako su to tvrdili mnogi hrvatski emigranti na Zapadu. I treće, stvarni ratni gubitak stanovništva Jugoslavije od 1,706.000, koji je prva iznijela komunistička vlada 1945. i kojeg se od onda stalno držala, mit je stvoren i održavan iz političkih i propagandnih razloga.

RAZLOZI ZA PREUVELIČAVANJE BROJA ŽRTAVA

Na sljedećim stranicama analizirat ćemo razloge koji su doveli do preuveličavanja broja žrtava nastalih tijekom rata. Ispitat ćemo redom motive različitih srpskih krugova u zemlji i u inozemstvu, različitih hrvatskih krugova u zemlji i u inozemstvu te na kraju motive komunističke vlasti.

Prvo, srpski politički krugovi u zemlji i veći dio jugoslavenske izbjegličke vlade kojom su dominirali Srbi nisu bili voljni preuzeti krivicu za raspad jugoslavenske države i vojske tijekom travnja 1941. godine. Srbi su ostvarili velik vojni i diplomatski uspjeh tijekom Balkanskih ratova 1912-1913. i u Prvom svjetskom ratu, i ostali su dominantna sila u novoj jugoslavenskoj državi od njezina nastanka 1918. i u međuratnom razdoblju. Međutim, pokazali su se bespomoćnim uoči njemačkoga napada 6. travnja 1941. i zemlja se brzo raspala. Ne želeći priznati svoju odgovornost za to, Srbi su ostali pri tome da je vojni slom u osnovi bio posljedica hrvatske izdaje, koja je svoj vrhunac imala u proglašenju NDH 10. travnja 1941. godine. Smrt tisuća Srba koju su izazvali ustaše bio je sastavni dio te izdaje.

Srbi su također uvelike bili ogorčeni činjenicom da je Vladko Maček, zamjenik premijera u Cvetkovićevoj vladi koja je svrgnuta 27. ožujka 1941. i u novoj vladi generala Dušana Simovića, odbio otići u emigraciju s kraljem Petrom II i vladom po slomu u Travanjskom ratu. Umjesto toga, Maček je poslao Jurja Krnjevića, glavnoga tajnika HSS-a, da ga zastupa. Odbijajući pridati svoj neporecivi politički prestiž izbjegličkoj vladi kojom su dominirali Srbi, Maček je još više oslabio svoj položaj na Zapadu – koji je već bio oslabljen njegovim sramotnim porazom od Nijemaca.

Srbi su u tome također vidjeli Mačekovu želju da Nijemcima izađe u susret i da se s njima dogovori. Isticali su Mačekovu izjavu hrvatskom narodu od 10. travnja 1941 – koju su ustaše emitirali na radiju – u kojoj je priznao ustašku vlast, a Hrvatima savjetovao da je podrže. Bez ikakve sumnje, to je pomoglo novome režimu jer je time stvoren dojam da ga je Maček prihvatio. Štoviše, zahtijevajući od vladinih dužnosnika iz HSS-a da ostanu na svojim položajima, Maček je sav administrativni i policijski aparat u većem dijelu nove države

gotovo netaknut predao u ruke ustašama. Lagano naoružani odredi HSS-a, jedinice Građanske i Seljačke zaštite izrazili su svoju odanost ustašama i pomogli im preuzeti vlast.

Međutim, u stvarnosti, Nijemci su prisilili Mačeka da dade izjavu o podršci, što je činjenica koja nikad nije bila priznata u srpskim ili jugoslavenskim spisima. Čini se da mu je prvo na umu bila želja da očuva mir i spriječi krvoproliće, što je, barem u prvom trenutku, i postigao. Događaji koji su uslijedili nameću zaključak da se Maček nikad nije svojevolumno dogovarao ni s ustašama ni s Nijemcima i Talijanima. Ustaše su ga pet mjeseci držali u jasenovačkom logoru, a preostali dio rata proveo je u strogom kućnom pritvoru.

Drugo, srpski članovi jugoslavenske izbjegličke vlade i srpska protuhrvatska propaganda na Zapadu naglasili su veliki kontrast između dolaska Nijemaca u Srbiju i njihova dolaska u Hrvatsku. Nijemci su rat protiv Jugoslavije započeli bombardiranjem Beograda, ubivši preko 3000 civila i izazvavši golemu materijalnu štetu. Naspram toga, prilikom ulaska u Zagreb poslijepodne 10. travnja, priličan broj građana dočekao ih je kao osloboditelje. Edmund Veesenmayer je toliko vješto inscenirao tijek događaja da je proglašenje nove ustaške države od strane Slavka Kvaternika, ustaškoga vođe u zemlji, otprilike jedan sat prethodilo ulasku njemačke vojske u grad. Radosnim klicanjem slavljena su oba događaja.

Nema sumnje da je velik dio zagrebačkoga stanovništva vidio ustašku državu kao oslobođenje od srpske vladavine, a njemačku vojsku kao osloboditelje. No, koliko je točno bio raširen taj osjećaj, bilo je nemoguće reći. Naravno, u interesu je ustaša bilo da to predstave kao općeprisutni fenomen, takoreći plebiscit, kojim se njima izražavala podrška. Međutim, uskoro je među Hrvatima došlo do gorke promjene raspoloženja. Pavelić i njegovi kolege povratnici iz izbjeglištva brzo su zgrabili svu vlast koju su im Nijemci i Talijani ostavili i podijelili je s nekolicinom domaćih ustaša; NDH je talijanskom aneksijom izgubila veći dio Dalmacije, političku i kulturnu kolijevku hrvatske nacije; a ustaše su započeli provoditi genocidne mjere protiv Židova i Srba.

Treće, zato jer su Srbi ispravno iznosili zamjerke protiv protusrpskih političkih smjernica ustaške države, bilo ih je lako navesti s ostalim protuhrvatskim osjećajima i ogorčenjem na sveprisutnu osudu svih Hrvata, svevi ih sve, bez razlike, na ustaše. U NDH srpsko je stanovništvo praktički bilo stavljeno izvan zakona. Djelatnosti Srpske pravoslavne crkve bile su zabranjene, mnogi su svećenici ubijeni i mnoge crkve uništene. Više od 250.000 Srba bilo je prisilno obraćeno na rimokatoličku vjeru ili su to učinili zbog straha od progona. Većina srpskih poslovnih ljudi i mnogi srpski seljaci ekonomski su uništeni, a velik je broj Srba protjeran u Srbiju pod njemačkom okupacijom. Sve su te mjere navele Srbe koji su kontrolirali izbjegličku vladu, kao i četnike i Nedićeve snage kod kuće, da osude Hrvate kao narod u čijem je nacionalnom

identitetu imanentna želja za uništenjem Srba. Iako su samo ustaše i njihovi zaneseni sljedbenici bili odgovorni za ustaške zločine, većinu se Hrvata smatralo jednako odgovornima u srpskim očima jer nisu otvoreno i snažno protivjedovali protiv ustaške politike sve do jeseni 1943. godine.

Četvrto, Srbi su koristili optužbe protiv Hrvata kao protutežu hrvatskim optužbama protiv Srba koji su zastupali protuhrvatske političke stavove i kako bi poduprli vlastite zahtjeve za dominantnom ulogom u jugoslavenskoj državi. Tijekom rata osnovni je cilj srpskih vladajućih skupina bio obnavljanje potpune vlasti nakon rata. Izbjeglička vlada bila je političko i diplomatsko sredstvo koje bi, uz pomoć zapadnih Saveznika, vratila srpske vladajuće skupine i četnike – njihove borbene snage, na vlast u poslijeratnoj Jugoslaviji. Prebacujući krivnju za pristupanje zemlje Trojnome paktu 25. ožujka 1941. hrvatskoj izdaji, Srbi su kao rani znak podrške Zapadu isticali državni udar, koji su dva dana poslije izvršili srpski oficiri na poticaj Britanaca, a koje su podržali gotovo isključivo srpski političari suprotstavljeni knezu namjesniku Pavlu i njegovoj pomirljivoj politici prema Hrvatima. Iako je državni udar Srbima pružio neočekivan propagandni dobitak, on je uvelike poništen nekoliko tjedana poslije – za vrijeme njemačkoga napada – bijednim slomom jugoslavenske države i vojske kojima su dominirali Srbi. Međutim, preostalo je nešto povjerenja u Srbe i poslije su djelomice na toj osnovi izbjeglička vlada i britanska propaganda razradile priču o otporu pukovnika (kasnije generala) Draže Mihailovića i četnika, koja je prerasla u mit. Srbi su, i zbog trenutačnih i zbog svojih povijesnih postignuća, zahtijevali dominantan položaj Srbije unutar granica Jugoslavije. Protusrpsko djelovanje nekih Hrvata iskoristili su kako bi diskreditirali hrvatske zahtjeve za hrvatskom državom ili one za jednakošću svih naroda u Jugoslaviji. Oni bi Srbima također pružili opravdanje za kažnjavanje Hrvata i da se prema njima nakon rata odnose kao prema građanima drugoga reda.

Objava rata NDH Velikoj Britaniji i SAD-u 14. prosinca 1941, do koje je navodno došlo zbog solidarnosti prema njemačkim i talijanskim saveznicima, dobro se uklopila u srpski popis zamjerki protiv Hrvata. I to se u potpunosti iskorištavalo u srpskoj protuhrvatskoj propagandi na Zapadu. Kao što se pokazalo, oružane snage NDH nikad se nisu borile protiv britanskih i američkih snaga na kopnu, iako se jesu borile protiv njihovih jugoslavenskih saveznika partizana i obrambeno, protiv savezničkih zračnih napada na ciljeve u NDH. S druge strane, iako NDH nikad nije objavila rat SSSR-u, oko 8000 pripadnika njene kopnene vojske i manji odredi njenih mornaričkih i zračnih snaga borili su se protiv potonjega u sklopu njemačkih ili talijanskih jedinica.

Na kraju, napadanje ustaša, ali i svih Hrvata, bilo je neizravan način da Srbi napadnu samoga maršala Tita. Tito je bio Hrvat, komunist, i barem formalno – katolik. Mnogi Srbi iz Srbije nikad ga nisu smatrali legitimnim šefom države već samo revolucionarnim uzurpatorom. Njegovo odlučno vodstvo za vrijeme

rata, njegov uspjeh u ratnoj pobjedi i njegova sposobnost da se suprotstavi i Churchillovu i Staljinovu pritisku bilo je sve što su Srbi nevoljko priznali. Činjenica da Srbi sami nisu dali iznimnog vojnog i političkog vođu u ratu još je više povrijedila njihov ponos. Bilo bi dobro zapitati se, kakva bi bila srpska ocjena Tita, da je on bio Srbin.

Uz to, poslijeratna jugoslavenska država – sa svojom jednopartijskom diktaturom i federativnim uređenjem koje je smanjilo užu Srbiju na granice njena teritorija od prije 1912 (iako s dvije autonomne pokrajine, s Kosovom i Vojvodinom) – nije bila uspostavljena sa slobodnim pristankom većine Srba ili srpske dinastije, što je bio razlog za dodatno ogorčenje. Taj se osjećaj, međutim, nije otvoreno izražavao sve do Titove smrti 1980. godine.

Hrvatski politički emigranti na Zapadu također su iznosili slične pretjerane tvrdnje o broju hrvatskih i muslimanskih žrtava koje su prouzročili četnici i partizani tijekom rata, a posebno partizani na kraju rata. Postojao je, prvo, poriv da se djeluje protiv golemih pretjerivanja koja su općenito iznosile jugoslavenske vlasti i Srbi o broju Srba koji su stradali od ustaške ruke. Ako se ustaški genocid nad Srbima nije mogao zanijekati, on je barem trebao dobiti protutežu u optužbama za srpski i partizanski genocid nad Hrvatima. U tom izjednačavanju, hrvatski su emigranti smatrali da su partizane kontrolirali Srbi koji su provodili politiku Velike Srbije.

Međutim, najvažniji razlog zbog kojeg se pretjerivalo u broju žrtava bio je politički. Hrvatski politički emigranti u velikoj su mjeri težili da uvjere Hrvate kako su Srbi bili njihovi najgori neprijatelji i da nikakva zajednička država s njima u bilo kojem obliku ili obličju – ni Jugoslavija – nije bila prihvatljiva. Pokolj Hrvata trebao je podsjetiti buduće generacije da takva žrtva nije podnesena uzalud i da se Hrvati trebaju nastaviti boriti za nezavisnu hrvatsku državu.

Kao i Srbi i Hrvati, i jugoslavenski su komunisti imali svoje razloge za pretjerivanje o ratnim gubicima stanovništva. Kao što smo zabilježili, partizani su tijekom rata smatrali da bi bili u nepovoljnijem položaju u natjecanju s četnicima za podršku Srba da su tvrdili kako su srpske žrtve u ustaškoj državi manje od onog broja koji su iznosili nacionalistički Srbi. Sve do sredine 1943. Srbi s područja NDH sačinjavali su većinu partizanskih snaga. Prema kraju rata, tvrdnje komunista o velikim ljudskim i materijalnim gubicima – što je bio jugoslavenski doprinos pobjedi nad zajedničkim neprijateljem – iskorištavale su se kako bi se opravdali zahtjevi za ratnom odštetom od sila Osovine te za golemu traženja pomoći za obnovu od Saveznika. I sve vrijeme poslije rata, tvrdnje komunista o značajnim gubicima služile su opravdavanju njihova režima. Pokazujući koliko je skupo stajala pobjeda u „borbi protiv fašista”, oni su pokazivali koliko je neophodno bilo zaštititi njene rezultate. Visoka cijena pobjede zahtijevala je podržavanje komunističkoga režima kao jedinog jamca

postojećega poretka i jedinoga branitelja postignuća iz rata i revolucije protiv svih neprijatelja, stranili i domaćih.

Na kraju, trebali bismo također prepoznati da su Srbi, Hrvati i komunisti imali zajednički razlog za pretjerivanje u gubicima na svojoj strani: svi su patili od sindroma da su postali žrtve. Takav je mentalitet pratila odgovarajuća tendencija da se poveća broj ljudskih žrtava na nečijoj strani i da se uvelike smanje ili čak odbace gubici na neprijateljskoj strani. Sve su strane smatrale da će se pretjerivanje s njihovim ratnim gubicima pretvoriti u korist njihovoj naciji ili njihovoj političkoj skupini. Time će se poboljšati njihov međunarodni položaj povećati legitimnost njihovih zahtjeva prema određenim političkim ciljevima i osnažiti njihovi zahtjevi za ratnom odštetom od bivših neprijateljskih država i za većom ekonomskom pomoći od Saveznika. U tim je nastojanjima svaka skupina isticala od čega je trpjela i kako je pružila znatan doprinos u borbi protiv nacista, fašista ili komunista, ovisno o kontekstu u kojem je zahtjev bio iznesen. Poslijeratni ustaški emigranti na Zapadu, primjerice, nijekali su da su bili pronacistički ili profašistički orijentirani, premda su isticali da su oni bili brana protiv komunista u jugoistočnoj Europi.

Sindrom osjećaja da su oni nečije žrtve navodio je sve strane da žele osvetu. Što je veći bio broj navodnih žrtava u nečijoj skupini to je razumljivija postajala želja za osvetom kao i veća sloboda djelovanja kojom bi se ona ostvarila. Kao što sam pokazao u prvome svesku ove studije, obrazac poslijeratnih političkih smjernica srpskih četnika obuhvaćao je specifičan plan osвете protiv Hrvata zbog pokolja koji su ustaše počinili nad Srbima: ubijanje istoga broja Hrvata i ustaša koji su, navodno, ubili Srbe.

Konstantna uporaba uvelike pretjeranih procjena ljudskih gubitaka iz vremena rata svih suprotstavljenih jugoslavenskih skupina, i onih kod kuće i onih u emigraciji, učvrstila je te procjene u svijesti ljudi koji su je koristili kao i u svijesti nekritične šire javnosti, što je imalo dalekosežne loše posljedice u multinacionalnoj i multikonfesionalnoj državi kao što je Jugoslavija, kojoj je nedostajao istinski smisao državnoga jedinstva. Oštro sukobljeni stavovi u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji i dalje odražavaju tu tendenciju za razjedinjavanjem. Ta tendencija je karakteristična po krajnje jednostranim stavovima o vlastitoj poziciji, često šovinističkim optužbama jedne južnoslavenske nacije protiv druge, i isticanjem antagonizama među nacijama više nego sličnosti. Do istinski katastrofalnih posljedica došlo je tijekom 1990-ih, s nestajanjem zemlje u ratu i genocidu koji gotovo konkurira onom iz Drugoga svjetskog rata. Nažalost, kraj se još ne nazire.

RAZLOZI ZA PREUVELIČAVANJE LJUDSKIH I MATERIJALNIH GUBITAKA

U dosadašnjem smo tekstu izložili teze raznih krugova u Jugoslaviji i jugoslavenskoj emigraciji kojima su preuveličavali ljudske gubitke u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu. Suprotstavili smo ih realističnim procjenama, utemeljenima na skrupuloznim znanstvenim istraživanjima i ispitali motive koji su pomogli da neznanstveni argumenti budu u javnosti mnogo prisutniji negoli znanstveni. Međutim, ako stavimo preuveličavanja u stranu, nema nikakve sumnje da su ukupni ljudski i materijalni gubici u Jugoslaviji tijekom rata bili veći od gubitaka u bilo kojoj zemlji koja je bila u ratu, izuzev SSSR-a i Poljske. Na kraju prethodnoga poglavlja brojkama smo ukratko iskazali materijalne gubitke u zemlji. Ovdje dajemo mnoštvo razloga koji su doveli do velikoga ljudskog i materijalnog danka.

Prvo, vojne operacije tijekom cijeloga rata između okupacijskih vojski i njihovih kvislinških suradnika s jedne strane i snaga otpora s druge, vodile su se u većem dijelu zemlje. Tolike su se mnoge snage borile za vlast – Nijemci, Talijani, četnici, ustaše, domobrani i partizani, i protiv stranih sila i među sobom – da nijedan dio zemlje, nijedna politička skupina, ni civilno stanovništvo, nisu ostali izvan toga. Žrtve borbi bile su velike zbog toga što se prema ustanicima nije postupalo prema međunarodnim pravilima ratovanja, već kao prema pripadnicima neregularnih postrojbi, koji su načelno strijeljani nakon što su bili uhvaćeni.

Drugo, njemačke su se snage, prema izričitim zapovijedima Hitlera i njemačkih zapovjednika na terenu, posebno žestoko borile protiv Srba. Srbe su smatrali kao *Untermenschen* zato što su bili Slaveni i zato što su mogući ruski saveznici, jer su bili pravoslavni kršćani. Taj se stav izražavao u takvim postupcima kao što je divljačko bombardiranje otvorenoga grada Beograda prvoga dana Travanjskoga rata, što je rezultiralo tisućama žrtava; kasnije su masovno strijeljani taoci – uhvaćeni partizani i nedužni civili, kako bi se suzbio oružani otpor.

Treće, sve su zaraćene strane smišljeno provodile osvetničke akcije usmjerene prema ciljanim dijelovima stanovništva ili područjima. Osvetničke

akcije uključivale su strijeljanje talaca, vojne operacije protiv specifičnih sela i gradova te likvidaciju civila za koje se mislilo da pomažu neprijatelju ili da će biti prijetnja u budućnosti.

Sve su strane u velikim razmjerima prakticirale strijeljanje talaca. Oba partnera iz sila Osovine, njihovi sateliti Mađarska i Bugarska, kvislinški režimi Pavelića i Nedića, a i četnici i partizani bavili su se tom praksom. Njihov je cilj bio, na različitim stranama, suzbiti otpor i akcije sabotaže, zastrašiti stanovništvo kako bi bilo pokorno i uzvratiti osvetom suparnicima. Najveći broj talaca ustrijelili su Nijemci u Srbiji između 1941. i 1944, u skladu s jezivom formulom: 100 strijeljanih talaca za svakog ubijenog Nijemca i 50 strijeljanih talaca za svakoga ranjenog Nijemca. Nijemci su također pogubili mnogo talaca u onome dijelu Slovenije koji su u početku kontrolirali, a u cijeloj Sloveniji nakon talijanskog sloma. Talijani su strijeljali i mnogo talaca na područjima pod svojom vlašću – u Crnoj Gori, na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji te u dijelovima BiH, Dalmacije, sjeverozapadne Hrvatske i Slovenije (i u Istri i u obalnom pojasu Slovenije); ustaše su to činili u svojoj državi (zbog razloga koje smo naveli u slučaju Nijemaca, a imali su i svoje), a Bugarska i Mađarska na svojim okupacijskim područjima. Četnici i partizani činili su istu stvar, iako ne u toliko velikim razmjerima. Nakon što otpor nije prestajao, nego je rastao, što djelomično treba zahvaliti takvim zločinima, broj pogubljenja ubrzano se povećavao.

Partizani su strijeljali taoce, posebno na početku, kao mjeru osвете. Povrh toga, Hitler je odbio priznati partizansku vojsku kao zaraćenu stranu u skladu s međunarodnim pravilima ratovanja tijekom većega dijela sukoba. Prema tome, većina partizana koji su pali u njemačke ruke ubijeni su kao pripadnici neregularne vojske, a prema civilnom stanovništvu koje se nalazilo na području na kojem je djelovala gerila postupalo se bezobzirno. Međutim, kako se rat širio, mijenjala se njemačka politika prema partizanima. Postignuti su neslužbeni dogovori koji su spasili živote; više je njemačkih vojnika palo u partizanske ruke čime se poboljšala pregovaračka pozicija potonjih prilikom razmjene zarobljenika i više je partizanskih zatvorenika poslano na rad ili u logore u Njemačkoj i Norveškoj umjesto da su strijeljani.

Kaznene vojne operacije usmjerene protiv sela i gradova koje su provodile vojske okupacijskih snaga i kvislinških režima bile su drugačiji oblik osвете. One su bile odgovor na napade na njihove snage ili akcije sabotaže na postrojenja pod njihovim nadzorom. Takvih incidenata bilo je mnogo u Srbiji, počevši od kolovoza 1941. u selu Skela kad su Nijemci ustrijelili 65 ljudi, uključujući Hrvate i Židove koje su zbog toga doveli onamo. Tijekom listopada 1941. izvršili su pokolj oko 2000 i 3000 ljudi u gradovima Kraljevu i Kragujevcu.³⁹ Nijemci su prakticirali tu vrstu operacija tijekom cijeloga rata, povremeno čak i protiv nevinih stanovnika na teritorijima koje su nadzirali kvislinški režimi. Dobar primjer potonjega bio je pokolj više od 1200 civila, uglavnom žena i djece koji

su počinili pripadnici SS divizije Prinz Eugen u selima oko Sinja potkraj ožujka 1944, koji je čak i Kasche nazvao „besmislenim” i koji je izazvao prosvjednu notu vlasti NDH.⁴⁰

Na područjima koja su okupirali Talijani, talijanska se vojska, a osobito crnokošuljaške jedinice, također upuštala u takve osvetničke akcije. U barem dva takva slučaja, u Primoštenu u središnjoj Dalmaciji i u Podhumu u blizini Rijeke, broj ubijenih u svakome od tih mjesta bio je blizu 100. Kozačke postrojbe koje su Nijemci doveli s posebnom svrhom da čuvaju željezničku prugu Zagreb – Beograd od partizanskih napada također su počinile takva zlodjela, kao što su to činili i Mađari, koji su izvršili pokolj nad vjerojatno više od 3000 ljudi u okolici Novoga Sada početkom 1942. na temelju izmišljenih optužbi.

Ustaške snage vrlo su često – u ranoj fazi ustanka protiv NDH – pribjegavale osvetničkim akcijama diljem cijele NDH protiv sela i gradova koji su se nalazili u blizini mjesta partizanskih ili četničkih napada. U tom su slučaju takve operacije bile dio cjelokupne politike usmjerene protiv srpskoga stanovništva. Ovdje se može spomenuti jedna takva operacija – ubijanje više od 1200 Srba, bez razlike u dobi ili spolu, 24-25. srpnja 1941. u selu Grabovcu kod Petrinje.⁴¹ Četnici su provodili sličnu politiku protiv muslimanskoga stanovništva u istočnoj Bosni i Sandžaku, kao i protiv hrvatskoga stanovništva u BiH, Dalmaciji i u drugim područjima s miješanim stanovništvom. I na kraju, partizani su se također povremeno upuštali u osvetničke akcije protiv sela za koja su sumnjali ili su znali da su bila ustaška ili četnička uporišta. Nemoguće je utvrditi točan broj žrtava u tim operacijama iako bi se moglo doći do prilično točnoga broja žrtava nakon dodatnoga nepristranog istraživanja.

Konačno, sve su strane likvidirale civile optužene za pomaganje neprijatelju ili koje su smatrali mogućim budućim neprijateljima. To je obično bez ikakva formalnog suđenja provodila vojska, politička ili policijska vlast koja je donosila i izvršavala takve presude. Takve su operacije češće izazivale slične uzvratne osvetničke akcije nego što nisu. U to se ubrajaju partizanske terorističke akcije, zvane „lijeva skretanja” potkraj 1941. i u prvoj polovici 1942. u Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, Lici i u određenoj mjeri u Sloveniji, kao i partizanske operacije u Sloveniji posredstvom VOS-a (vidi 3. poglavlje). Partizani su prakticirali selektivni teror za vrijeme cijeloga rata iako on nikad nije bio sveprisutan niti se razvio u teror zbog samoga terora. Uključivao je likvidaciju civila koji su mogli postati klasni neprijatelji ako bi komunisti jednoga dana preuzeli vlast. Slično tome, četnici su poduzimali operacije gušenja otpora u Srbiji protiv partizana kao i protiv nekih civila u redovima Nedićevih i Ljotićevih snaga od jeseni 1942. do kolovoza 1944. godine. Općenito govoreći, ta ciljana skupina nije bila velika, ali je bila probrana i stoga politički važnija nego što bi to njezino brojčano stanje kazivalo, iako je vrlo teško procijeniti koliko je ljudi mogla brojiti.

Posebne vojne i druge sudove uspostavljale su sve okupacijske vojske, u oba marionetska režima te u četničkim i u partizanskim organizacijama. Pravda se provodila na licu mjesta i sud je često bio ovlašten donijeti samo smrtnu presudu. Vjerojatno su najslabije utemeljene optužbe postojale u NDH, gdje su posebni zakoni dopuštali da se ljude optužuje za djela koja su počinili davno u prošlosti jednako kao i ona u sadašnjosti, ili čak za djela koja su navodno kanili učiniti premda nikad nisu. Broj žrtava nije bilo velik, osim u ustaškoj državi, gdje su sudske mjere bile usmjerene protiv srpskoga stanovništva koje je praktički bilo stavljeno izvan zakona.

Četvrti razlog koji je doveo do velikoga ljudskog i materijalnog danka u Jugoslaviji bila je široko rasprostranjena praksa genocida – sustavno istrebljenje velikog broja ljudi zbog političkih, ideoloških, religioznih ili rasnih razloga – koju su potom u osveti koristili članovi skupine ili nacionalnosti kojima je bila nanesena nepravda. Najbrojnije su žrtve bili Srbi koje su ubili ustaše te Hrvati i Muslimani koje su ubili četnici. Ustaški pokolji nad Srbima događali su se tijekom cijeloga rata na svim područjima NDH, međutim osobito na Baniji, Kordunu, Lici, sjeverozapadnoj Bosni i u istočnoj Hercegovini, koji su bili u skladu s najradikalnijom točkom ustaškoga političkog programa koji je smjerao od NDH napraviti jednonacionalnu državu. Uvelike, da bi na to uzvratili istom mjerom nasilja, četnici su ubijali Muslimane u Bosni i Sandžaku te Hrvate u BiH, sjevernoj Dalmaciji i Lici. Broj muslimanskih i hrvatskih žrtava koje su počinili četnici bio je velik, iako ni blizu toliko velik kao što je bio broj srpskih žrtava koje su počinili ustaše. Ustaše su također masovno ubijali sunarodnjake Hrvate, a četnici sunarodnjake Srbe, iz ideoloških razloga, većinom one koji su bili partizani. Uzajamno istrebljenje među Crnogorcima bilo je čisto ideološko, što treba pripisati prijeporu između partizana i četnika, kao što je bilo i ono među Slovencima, što treba pripisati partizansko-katoličkoj borbi.

Talijani su do rujna 1943, a Nijemci tijekom cijeloga rata, potpomagali taj genocid, djelujući djelomice neovisno, a djelomice potpomažući marionetske režime koji su sami provodili genocid. Talijani su koristili četnike kako bi im pomogli u ubijanju hrvatskoga stanovništva na dijelu okupiranog teritorija s mješovitim stanovništvom.

Mnogi su civili izginuli u logorima u Jugoslaviji. NDH je imala najveći logor, Jasenovac. Radi se, zapravo, o nizu logora koji su bili smješteni oko sela Jasenovac. U njima je stradao najveći broj ljudi. Bilo je također mnogo žrtava u logorima Stara Gradiška, Jadovno u Lici te Metajna i Slana na Pagu, a mnogo manji u zatvoru u Lepoglavi. Najveći dio žrtava bili su hrvatski Srbi, kako iz ruralnih tako i iz urbanih sredina, bez ikakve razlike u odnosu na dob ili spol, što znači da je izginuo i znatan broj djece. No bilo je i Židova i mnogih protuustaški nastrojenih Hrvata.

Najozloglašeniji logor u Srbiji bio je Banjica blizu Beograda, gdje su se

pogubljenja događala tijekom cijeloga rata, uključujući mnoge ljude koji su strijeljani kao taoci. Drugi logor se nalazio na Sajmištu u Zemunu preko rijeke Save, naspram Beograda. Sve do proljeća 1942. on se uglavnom koristio za okupljanje Židova i Roma prije nego što bi ih transportirali u Njemačku, međutim poslije su primali i Srbe i likvidirali ih.

Uništavanje male židovske zajednice odvijao se djelomice u Jugoslaviji, a djelomice u njemačkim logorima. Kao što smo pokazali u trinaestom poglavlju, Talijani su bili tolerantni prema židovskom stanovništvu na svome teritoriju, a dalmatinski su gradovi pod talijanskom okupacijom poslužili kao utočište mnogim Židovima, osobito onima iz Sarajeva i Zagreba.

Nijemci su deportirali određeni broj ljudi prema odredbama takozvane Uredbe o noći i magli (*Nacht und Nebel Erlass*) u koncentracione logore i logore smrti u Njemačkoj te u „radne logore” u Norveškoj i Grčkoj. Većina ih je u tim logorima izginula.⁴²

Njemački i drugi izvori često iznose da velik gubitak života u Jugoslaviji tijekom rata ne treba pripisati ubijanju okupacijskih vojska, već uzajamnom istrebljenju pripadnika samih jugoslavenskih nacija zbog etničkih i ideoloških razloga. Smatramo da je ta tvrdnja uglavnom istinita. No istina je također da su marionetski režimi u Hrvatskoj i Srbiji, i u velikoj mjeri četničke snage, mogli potrajati onoliko dugo koliko jesu zbog toga što su ih na vlasti održavale i oružjem opskrbljivale okupacijske zemlje. Prema tome, i oni također snose dio odgovornosti za masovne pokolje koje su izvršili kvislinški režimi i za one koje su četnici počinili nad svojim protivnicima.

Peti je razlog velikih ljudskih i materijalnih gubitaka bilo smanjenje zaliha hrane, kao i uvelike smanjene zalihe odjeće, obuće, stambenog prostora i medicinske skrbi te, općenito, povišena razina tjeskobe, koja je pridonijela povećanim stopama oboljenja i smrtnosti među stanovništvom, posebno među djecom i starijim ljudima. Zarazne bolesti, pogotovu tifus, koji je bjesnio na mnogim područjima, osobito u BiH, Crnoj Gori i Lici, također je povećao smrtnost.

Šesti je razlog bilo savezničko bombardiranje tijekom posljednjih dviju godina rata, koje je uzelo danak u civilnim žrtvama. Nakon što je Velika trojka priznala partizane kao savezničku stranu u sukobu, a posebno nakon lipnja 1944, oni su mogli od Saveznika zatražiti zračnu potporu u svojim operacijama. Koristeći informacije koje su im davali partizani, Saveznici su također bombardirali ciljeve koji su bili važna željeznička komunikacijska središta njemačkih postrojbi ili mjesta gdje su njemačke jedinice navodno bile stacionirane. Na taj su način nekoliko puta bombardirali popriličan broj jugoslavenskih lokaliteta. Najteže su pogođeni gradovi Podgorica, Leskovac u Srbiji i glavni grad Beograd. Međutim, Zadar je (talijanska enklava Zara u međuratnom razdoblju) zbog drugih razloga stradao još više. Navodno bi

saveznički avioni, čije je djelovanje iz talijanskih uzletišta (prvenstveno Foggie) bilo usmjereno protiv srednjoeuropskih ciljeva, izbacili svoje preostale bombe nad Zadrom nakon što ih nisu uspjeli baciti na planirane ciljeve, jer nije bilo predviđeno da se sa svojih zadataka vrate i dalje puni eksplozivnog tereta.

Konačno, kao što je već spomenuto, smanjeni natalitet od otprilike 335.000 i poprilična emigracija od otprilike 660.000 osoba pridonijela je manjem broju stanovnika, iako ne ubijanjem živih.

Posebno tragičan element gubitka stanovništva u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata bio je značajan gubitak inteligencije, što znači, ljudi s visokim stupnjem profesionalne, tehničke i upravljačke stručnosti, dakle, ljudskog kapitala zemlje. I okupacijske snage i kvislinški režimi smatrali su inteligenciju stvarnim ili potencijalnim čimbenicima otpora te su prilikom strijeljanja talaca promišljeno ulagali napor da uključe i pripadnike inteligencije. Progon Židova još je više pridonio gubitku profesionalnoga i upravljačkoga dara, jer su oni sačinjavali popriličan segment te skupine. Izraziti pad u obrazovanju za vrijeme rata i antiintelektualne sklonosti i ustaša i četnika pridonijeli su velikom gubitku intelektualaca.

Taj je gubitak uvelike utjecao na sposobnost zemlje da se prihvati obrazovnog i ekonomskog oporavka nakon rata. Zbog revolucionarnog karaktera komunističkog režima nova je vlast u svakom slučaju bila sumnjičava prema onima koji su nekad činili upravljačku klasu, i oni su se sporo, ako uopće jesu, integrirali u novi sustav. S druge strane, revolucija je oslobodila golemu količinu intelektualnoga dara u seljačkoj i radničkoj klasi, čime je bila mnogo zadovoljnija.

Dodatne poteškoće s kojima se stanovništvo moralo nositi bile su migracije velikih razmjera i ponovno naseljavanje unutar zemlje, što se uglavnom provodilo zbog političkih razloga. To je nanijelo velike patnje i značajne materijalne gubitke onim skupinama koje su time bile obuhvaćene, uključujući gubitak mjesta za stanovanje, osobne imovine, poslovne imovine i svega ostalog tome sličnog, uvelike smanjujući i u mnogim slučajevima potpuno prekidajući njihovo zaposlenje koje je donosilo prihode i izvor sredstava za život, katkad trajno. Kao što je već pokazano, najveća skupina koja je bila podvrgnuta ponovnom naseljavanju bila je srpska manjina u NDH, što znači u užoj Hrvatskoj, Slavoniji, BiH te Dalmaciji. Samo je manji broj njih na organiziran način protjeran u Srbiju, međutim za vrijeme cijeloga rata postojano mnoštvo njih nastavilo je pritjecati u Srbiju tražeći utočište i zaštitu od ustaša. Srbi su također bježali u Srbiju iz Slovenije, Vojvodine, Makedonije i iz kosovsko-metohijske regije. Tu gomilu migranata činili su seljaci iako se moglo pronaći i nešto gradskih stanovnika.

Treći poslijeratni popis stanovništva jasno pokazuje koliko je težak bio

neposredni gubitak u padu nataliteta tijekom razdoblja od 1941. od 1945. godine. Prema popisu stanovništva iz 1961, dobna skupina od 20 do 24 godine starosti, rođena u petogodišnjem periodu prije napada, brojila je 1,581.600 ljudi, dok je dobna skupina od 15 do 19 godina starosti, rođena tijekom rata, brojila samo 1,378.100, a dobna skupina od 10 do 14 godina starosti, rođena u petogodišnjem razdoblju nakon rata, brojila je 1,832.900. Na kraju rata u zemlji je bilo, navodno, oko 800.000 djece bez doma.⁴³ Kako je Jugoslavija prije rata patila od izrazite agrarne prenaseljenosti i kako je u ruralnim područjima tijekom rata bilo mnogo neumjerena ubijanja i smanjenja broja rađanja, može se iznijeti tvrdnja da je rat donekle oslabio taj pritisak te da je stoga imao koristan učinak. Ali s obzirom da je spašavanje ljudskih života jedan od osnovnih moralnih imperativa naprednih društava, takav je argument neodrživ.

Bilješke

¹ Tomasevich, *The Chetnicks*, str. 265-267; Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia*, str. 103, 277.

Kad je Simović vidio brojku od 180.000 u Danckelmannovu memorandumu, navodno je upitao: „Tko ih je brojio?“, za što su ga ostali Srbi u izbjegličkoj vladi optužili da je „prohrvatski orijentiran“. Koristeći gotovo udvostručeni broj u svome pismu ministru Edenu, Simović je možda pokušavao umiriti svoje tužitelje. Zapravo, postupno je došlo do toga da je smijenjen s mjesta premijera izbjegličke vlade već u siječnju 1942. godine.

² Takozvani Bićanićev memorandum, nazvan „Comments on the Memorandum of the Serbian Orthodox Church addressed to General Danckelmann“, pripremio je Rudolf Bićanić, važan član HSS-a i u to vrijeme viceguverner Narodne banke Jugoslavije u emigraciji. Kopija je u mojoj evidenciji. Na stranici 9. iznesena je brojka od 360.000 srpskih žrtava u ustaškoj državi do prosinca 1941. godine.

Bićanić je bio poznati ekonomist i vješt pisac koji je često pripremao izjave za ministre HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi.

³ Đuretić, *Vlada na bespuću*, str. 167, 208.

⁴ Za tvrdnje tijekom rujna 1941, vidi Tito, *Sabrana djela*, 7:222, i za one iz travnja 1942, isto, 9:187.

⁵ Za Glaiseovu brojku iz ožujka 1943, vidi Micr. No. T-78, Roll 332, Fr. 6,289,938. Za ono što je rečeno Rendulicu u kolovozu 1943, vidi njegov *Gekämpft, Geseigt, Geschlagen*, str. 161. Za izvještaj SD-a iz prosinca 1943, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,076-79.

⁶ Za Fickov izvještaj vidi Fick Himmleru, 16. ožujka 1944, u: Heinrich Himmler Collection, box 5 (dossier 281), Hoover Institution Archives. Za talijanske glasine vidi 1. prosinca 1941, izvještaj Herberta C. Pella, u Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,686-89, i Roll 5786, Frs. H300,690-703.

⁷ Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Ljudske i materijalne žrtve; Politika* (Beograd), 29. maj 1945; Jugoslavija, Komisija za ratne odštete, *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije*, str. 9.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Vladeta Vučković, koji je nakon rata postao profesor na sveučilištu Notre Dame u SAD-u, tvrdio je kako je brojka od 1,700.000 potekla od njega. U mjesečnom listu političkih emigranata *Naša reč* (London) 38, br. 368 (oktobar 1985): 2-3 objavio je prikaz knjige Bogoljuba Kočovića iz 1985. *Žrtve rata*, o ratnim gubicima stanovništva, i pojasnio da mu je tijekom 1947, dok je još bio na poslijediplomskom studiju i mladi zaposlenik Saveznog zavoda za statistiku, bilo zapovjedeno da procijeni broj ljudskih žrtava koje je Jugoslavija pretrpjela tijekom Drugoga svjetskog rata služeći se primjerenim statističkim sredstvima. Ministar vanjskih poslova Edvard Kardelj zatražio je procjenu, navodno, da bi ojačao svoju poziciju u pregovorima s Međusavezničkom agencijom za ratne odštete. U dva tjedna koliko je dobio za taj zadatak, Vučković je izašao s procijenjenim demografskim (ne stvarnim) gubitkom stanovništva od 1,700.000 ljudi. Međutim, Kardelj je to uzeo kao stvarne gubitke. Vučkovićev pregled uključio je i kopiju pohvalnice i posebno priznanje za njegov rad. Međutim, kao što smo vidjeli, tu je brojku već u svibnju 1945. koristio maršal Tito, a brojku od 1,685.000 koristio je Mitar Bakić u kolovozu 1945. godine. I Jugoslavenska komisija za ratne odštete već je bila prenijela brojku od 1,706.000 Međusavezničkoj agenciji za ratnu odštetu u Parizu potkraj 1945. godine.

⁸ Za Bakićevu brojku vidi *Politika* (Beograd), 20. august 1945, str. 1. i stranice u nastavku. Za službeni broj mrtvih u partizanskom ratu, vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Ratni napor Jugoslavije, 1941-1945*, str. 34, gdje su gubici dani po godinama; Jugoslavija, Komisija za ratne odštete, *Ljudske i materijalne žrtve*, str. 9.

⁹ Bakarić je u pismu od 6. lipnja 1966. tu procjenu iznio autoru. Za ostale brojke vidi Jugoslavija, Državna komisija za utvrđivanje zločina, *Izveštaj komisije*, str. 35, i Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, 4:508.

¹⁰ Bosanski Srbin Morača uzdigao se do čina pukovnika u partizanskim snagama. On je jedan od najplodnijih jugoslavenskih pisaca o ratu i urednik mnogih zbirki članaka, uspomena sudionika i simpozija.

¹¹ Za Terzićevu tvrdnju, vidi *Intervju* (Beograd), 5. august 1983, a za Miletićevu vidi „O Jasenovcu i 'Jasenovcima'”, str. 13-14.

Terzić je možda svoju brojku iznio u ljutnji. Njegova nova knjiga *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, u kojoj je ponovio tezu iz svoga prijašnjeg djela *Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941*, da je hrvatska izdaja bila odgovorna za brzi slom Jugoslavije u travnju 1941, upravo je doživjela oštru kritiku.

Vidi također Miletićev prikaz knjige Gorana Čučkovića *Jedenje bogova* (Beograd, 1982) u istom broju *Pravoslavlja* kao njegov članak.

¹² Vidi intervju Dejana Lučića sa Živojinovićem naslovljen „Vatikanski prsti na jugoslaven-skom prostoru” u *Intervju* (Beograd), 17. januar 1986, str. 8-12; navod je sa str. 12. Živojinović je stekao doktorat iz filozofije na Sveučilištu u Pennsylvaniji. On spominje Novu Gradišku, međutim trebala bi biti Stara Gradiška.

¹³ Drašković, *Odgovori*, str. 110.

Moglo bi se također spomenuti da se u svoja tri romana – *Nož* (1983), *Molitva I* (1985) i *Molitva II* (1986) – Drašković neuvijeno služio sablasnim temama, s osebujnim antimuslimanskim gledištem u prvom, i s osebujnim antikatoličkim i antihrvatskim stavovima u drugom i trećem.

U skladu s tim, pronalazimo tipičan primjer uobičajene uporabe pretjeranih procjena o ratnim srpskim gubicima u putopisu iz 1983-1984. u *Pravoslavlju*, dvotjednim novinama Srpske pravoslavne patrijaršije u Beogradu. U drugom i trećem nastavku toga putopisa svećenik Atanasija Jevtić opisuje svoj posjet Jadovnu, bivšem ustaškom logoru

u zabitima Velebita, oko 20 km od Gospića. Jadovno se koristilo od svibnja do kolovoza 1941, neposredno prije nego što su Talijani ponovno zauzeli to područje. Ono je bilo pod zapovjedništvom Juce Rukavine, ozloglašenog ustaše. Oko logora je bilo nekoliko dubokih ponora (*jama*), koje su bile karakteristične za krševite planinske predjele, izdvojene i teško pristupačne. Logor Jadovno bio je postaja koja se nalazila na putu prema tim ponorima, kamo su ustaše bacali svoje žrtve – Srbe, Židove i protuustaški nastrojene Hrvate – bilo mrtve bilo žive. Procjene broja žrtava u logoru uvelike se razlikuju. Godine 1960. *Enciklopedija Jugoslavije*, 4:425, procijenila je da je bilo 35.000 žrtava. Godine 1972. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, 4:508, procijenila je da ih je bilo 72.000. Svećenik Jevtić je tvrdio da ih je možda bilo čak 80.000, a prema jednom neimenovanom autoru čak oko 86.000. Nije potrebno ni reći da se nijedna od tih brojki ne zasniva ni na kakvoj dokumentaciji ili podrobnom istraživanju, a kamoli na izvlačenju kostura iz tih ponora. Oni jednostavno iznose brojke kako bi potkrijepili ukupne pretjerane procjene. Vidi Jevtić, „Od Kosova do Jadovna”. Najnovije procjene govore oko 24.000 žrtava koje su nestale u logorima na Velebitu, Pagu i u samome Gospiću. Vidi, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 300-301.

¹⁴ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac, 1941-1945*; Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*.

¹⁵ *Politika* (Beograd), 22. april 1985.

¹⁶ Za brojku iz 1959. vidi Jugoslavija, *Opća enciklopedija*, 4:322; za brojku iz 1960. vidi Jugoslavija, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4:467.

¹⁷ Berger, „Teror u logoru Jasenovac” str. 476.

¹⁸ Bušić, „Žrtve rata”.

¹⁹ Kako je to reproducirao Bruno Bušić iz rukopisa Ivana Klauzera „Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj”, str. 89-90, u Bušić, „Demografski gubici: hrvatske žrtve u Hrvatskoj i Jugoslaviji”, str. 46-53, posebno str. 52-53.

²⁰ Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, str. 56-57, gdje objašnjava pismo koje je poslao Komisiji za povijest CK SKH 20. listopada 1965. u kojemu iznosi te statistike.

²¹ Za Omrčaninovu tvrdnju da su partizani i četnici zajedno ubili milijun Hrvata, vidi njegovu knjigu *Diplomatic and Political History of Croatia*, str. 181. Za Kizlingovu referencu na anonimnu publikaciju iz Buenos Airesa koja je iznijela tu tvrdnju, vidi njegovu knjigu *Die Kroaten*, str. 232, 247.

Za Prcelinu tvrdnju vidi Prcela i Guldescu, *Operation Slaughterhouse*, str. 121, a za tvrdnju drugoga hrvatskog emigranta, vidi uvod Borisa Katicha u *So Speak Croatian Dissidents*, str. 10.

²² V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 6, 10. i 117; Draganović, „Kalvarija hrvatskog naroda”, str. 95-96.

²³ Vidi djela navedena u sljedećim raspravama: Klauzer, „Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj”, Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata*; Lah, „Metode izračunavanja budućeg stanovništva” i „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu”; Tasić, „Uvod”; Vogelink, „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu”, i Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*.

²⁴ Lah, „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu”, str. 221; Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata*, str. 41-42, 165-66; Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, str. 49-52.

²⁵ Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata*, str. 41-43; Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, str. 52-56. Ovo je približan prosjek ukupne Kočovićeve procjene od 654.000 i ukupne Žerjavićeve procjene od 669.000. Vidi stranice navedene za ukupne brojke za specifične

emigrantske skupine dane u sljedećim odlomcima.

Mi prihvaćamo brojku od 660.000 emigranata kao točnu. Kočović i Žerjavić, kao i drugi istraživači, iznijeli su različite specifične sastavnice te brojke, međutim ukupni je broj ostao otprilike isti.

²⁶ Tijekom ranoga poslijeratnog razdoblja Međunarodni komitet za izbjeglice procijenio je da je u svibnju 1946. bilo oko 130.000 izbjeglica iz Jugoslavije koji su živjeli u Zapadnoj Europi, što je brojka približna onoj koju su Kočović i Žerjavić izračunali 40 godina poslije. Vidi Vernant, *The Refugees in the Post-War World*, str. 88. To nije uključivalo Bićanićevu procjenu od 210.000 jugoslavenskih folksdojčera koji su živjeli u Zapadnoj Njemačkoj. Vidi Bićanić, „Stanovništvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije”.

²⁷ Vidi Jaman, „Povratak jugoslavenskih izbjeglica”, str. 539-555, posebno str. 552.

²⁸ Brojka od 82.000 jugoslavenskih Židova posljednja je Romanova procjena iz 1980. godine. Vidi 13. poglavlje za raspravu o procijenjenom broju Židova u Jugoslaviji prije i nakon rata. U knjizi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. xii-xiii, procijenjeno je 1957. da je 1939. u Jugoslaviji bilo 70.000 jugoslavenskih Židova i 5000 židovskih izbjeglica iz drugih zemalja te da je 8000 jugoslavenskih Židova emigrirao u Palestinu i prije i nakon osnivanja Izraela. Vidi također Pilch, *The Contemporary Jewish Scene*, str. 47.

Židovsko stanovništvo bilo je isključivo urbano i moglo se pronaći u mnogim gradovima diljem cijele zemlje – Zagreb, Osijek, Sarajevo, Novi Sad, Subotica, Beograd i Skoplje. Međutim, u Sloveniji ili u Dalmaciji bilo je vrlo malo Židova.

Jugoslavenske izbjeglice iz Italije, uključivši Židove, koji su bili preseljeni u SAD tijekom kolovoza 1944, prvotno su bili smješteni u Fort Ontariju, u saveznoj državi New York. Pušteni su u prosincu 1945. i nastanili su se u različitim dijelovima SAD-a, usprkos velikim javnim prosvjedima. Vidi Wyman, *The Abandonment of the Jews*, str. 228, 268-276.

²⁹ Tasić, „Uvod”; Vogelink, „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, 15-37, posebno str. 28. Gospodin Vogelink mi je jednom prigodom rekao da su jugoslavenske procjene demografskih i stvarnih gubitaka mogle imati odstupanje najviše 25% naviše ili naniže.

³⁰ Lah, „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, 214-224, posebno str. 222.

Za svrhu usporedbe, zanimljivo je primijetiti da je 1951. nejugoslavenski izvor, Gregory Frumkin, procijenio ratne civilne gubitke stanovništva u Jugoslaviji na 1,150.000, plus gubitak od 50.000 Židova i 300.000 pripadnika vojnog osoblja. Prva je brojka bila „gruba procjena s velikim odstupanjem u grešci”; potomje dvije brojke bile su „prilično pouzdani statistički podaci”. Vidi njegovu knjigu *Population Changes in Europe since 1939*, str. 12. (bilješka), 154-157. Godine 1954. Ured za popis stanovništva SAD-a procijenio je ratne civilne gubitke stanovništva u Jugoslaviji na 701.000, plus gubitak od 60.000 Židova i 306.000 pripadnika oružanih snaga. Vidi SAD, Bureau of the Census, *The Population of Yugoslavia*, str. 20-23.

³¹ Vezano uz pregled iz 1950. vidi „Za najbolji uspjeh istraživanja o žrtvama Narodnooslobodilačkog rata”, *Borba* (Beograd), 19. januar 1950, str. 2. Taj skup uputa, očigledno napisan kako bi se ohrabрили ljudi koji su trebali napraviti istraživanje, na ovaj je način opisao njegove svrhe: (1) odati počast svim ljudima koji su izgubili život u Narodnooslobodilačkom ratu, (2) doći do sigurnih podataka kao osnove za davanje potrebne pomoći preživjelim žrtvama rata i (3) imati što je moguće bolje i potpunije podatke o žrtvama rata po gradu i pokrajini kako bi se pokazao pravi doprinos svakog područja komunističkoj pobjedi. Nanijera je bila objaviti knjige s imenima svih žrtava po gradu i pokrajini kao

svjedočanstva za budućnost.

Istraživanja se prihvatio Odjel za prikupljanje istorijske građe koji je vodio Savez boraca. Svaki grad i pokrajina morali su organizirati odbor za istraživanje, s članovima koji bi dolazili iz udruženja kao i iz kolektivnih organizacija kao što su Narodni front, ženske organizacije, omladinske organizacije, itd. Samo istraživanje prepušteno je tročlanim timovima.

Identične su upute dane za istraživanje provedeno 1964. u *Vjesniku* (Zagreb).

Glavno ograničenje tih istraživanja bila je njihova obrada. Upute su izričito isključivale gubitke koje su pretrpjele oružane snage (i vjerojatno dio civilnoga stanovništva) koje su se borile protiv partizana. Ti „domaći izdajnici” i „domaći pomagači” nisu bili dalje identificirani, no oni bi uključivali oružane snage NDH (i one koje su se borile unutar svojega teritorija i one koje su se borile na ruskoj fronti ili bilo gdje drugdje u njemačkoj ili talijanskoj vojsci), četnike, Nedićeve i Ljotićeve snage, slovenski MVAC i domobrane, većinu jugoslavenskih folksdojčera (izuzev onih koji su se borili na strani partizana) i muslimanskih skupina u Crnoj Gori, Sandžaku te BiH.

Uspjeh istraživanja bio je očigledno neujednačen. Imena nekih žrtava pojavljivala su se dvaput jer je bilo financijski probitačno za preživjele da se nađu na tom popisu (kao dodatak mirovini, primjerice). U svakom slučaju, rezultati ni jednoga od tih istraživanja nisu objavljeni.

Istraživanje iz 1964. ponovno je u kolovozu 1985. spomenuo Miroslav Rašević, koji je sa skupinom znanstvenika istraživao gubitke stanovništva Srbije tijekom Prvoga svjetskog rata i Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata za potrebe SANU-a. On je pregled iz 1964. nazvao „neuspjehom”. Vidi *Novosti* (Beograd), 16. august 1985.

Vjerujem da rezultati pregleda nisu objavljeni zbog toga što su vjerojatno pokazivali mnogo manji broj žrtava od službenih procjena koje su bile u optjecaju od kraja rata.

³² Bušić, „Žrtve rata”. Kao statističku osnovu za svoj članak, Bušić se služio brojkama koje je drugi Hrvat i umirovljeni jugoslavenski vojni general Nikola Kajić prenio iz službenih podataka u Statističkom zavodu SR Hrvatske. Potpune Kajićeve brojke bile su poslije objavljene 1981. godine u *Hrvatskom listu*, časopisu hrvatskih političkih emigranata (str. 16). Kopija Kajićeve tablice nalazi se u mojim spisima.

Bušić je rođen 1939. i bio je član SKH, istraživač, novinar i politički aktivist, a prije svega hrvatski nacionalist. Bio je zaposlen u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu dok ga je vodio Franjo Tuđman. Prvi je put uhićen 1965. za posjedovanje literature hrvatske emigracije i širenje antivladine propagande i bio je osuđen na deset mjeseci zatvora, što je izbjegao pobjegavši u Austriju. U Jugoslaviju se vratio u prosincu 1966. kako bi nastavio svoju novinarsku djelatnost i bio je jedna od važnih ličnosti za vrijeme hrvatske nacionalističke euforije od 1967. do 1971. godine. Potkraj 1971. ponovno je uhićen, suđeno mu je i osuđen na dvije godine zatvora, koje je odslužio. Iz Jugoslavije je pobjegao u rujnu 1975. i nastanio se u Londonu kao politički emigrant, gdje je nastavio svoj novinarski rad. Bio je vodeći pripadnik mladih hrvatskih političkih emigranata poznatih kao „Prolječari”, bivših sudionika hrvatskoga nacionalističkog pokreta. U Parizu je 16. listopada 1978. na njega izvršen atentat. Općenito se smatra da su ga ubili jugoslavenski agenti. Vidi uvod Vinka D. Lasića u Bušićevu zbirku članaka *Jedino Hrvatska!*, str. vi-viii.

Vidi i članak Z. Simića „Dodi, vidi i ne zaboravi”, *NIN* (Beograd), 18. oktobar 1981. godine. On je ustvrdio da postoje podaci za BiH, „međutim oni nisu bili sistematizovani i objavljeni”.

³³ Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, posebno str. 191-192. Ta je knjiga objavljena 1982. godine. U *Bespućima povijesne zbiljnosti*, objavljenim 1989, Tuđman je priznao da bi stvarni gubitak stanovništva mogao biti za stotinu tisuća viši, između

800.000 i 900.000, vidi str. 334-335.

Franjo Tuđman je bio partizanski oficir za vrijeme rata koji je nakon rata dosegao čin general majora. Nakon što je napustio vojsku i dovršio svoje sveučilišne studije, postao je direktor Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, a predavao je i na sveučilištu. Njegova kritika jugoslavenskih političkih i ekonomskih smjernica koje su diskriminirale Hrvatsku i Hrvate, njegove negativne procjene jugoslavenskih okolnosti u intervjuima za inozemne medije i njegovo neslaganje s vladinim procjenama o ratnim ljudskim gubicima doveli su do dviju zatvorskih kazni, 1972. na dvije godine (od kojih je odslužio devet mjeseci) i 1981. na tri godine. Na svome suđenju iz 1981. on je prvi put javno iznio svoje procjene gubitaka stanovništva (vidi *Na suđenju dr. Tuđmanu*, str. 17). Od kraja šezdesetih bio je prisilno umirovljen.

Početak 1989. počeo je nagli Tuđmanov uspon na političkoj sceni. Te je godine izabran za predsjednika HDZ-a, a sljedeće godine, nakon pobjede na prvim višestranačkim izborima, izabran je za predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske.

³⁴ Bušić, „Demografski gubici: hrvatske žrtve u Hrvatskoj i Jugoslaviji”, str. 46-53. Referenca se odnosi na str. 89-90. Klauzera rukopisa „Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj”.

³⁵ Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata*, str. 41-55, 160; Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, str. 1-5, 31-33, 70. Vidi također usporedbu potonjeg njegova djela s Kočovićevim na str. 77-82.

³⁶ Treba spomenuti da je Lah Slovenac, Klauzer i Žerjavić su Hrvati, a Kočović je bosanskohercegovački Srbin. Prva tri su živjela u Jugoslaviji, četvrti na Zapadu kao politički emigrant. Ta je pozadina značajna zato što je u uvjetima koji su prevladavali u Jugoslaviji od 1945. nacionalna pripadnost i članstvo u SK (ili nepostojanje toga) često značajno utjecala na pitanja koja je autor postavljao te na ciljeve i rezultate njegova istraživanja.

³⁷ Vidi primjedbe Dušana Breznikara, člana odbora, *Novosti* (Beograd), 22. jun 1985.

³⁸ Vidi Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata*, str. 46-47, za objašnjenje raspona maksimum-minimum. Vidi Jugoslavija, *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, 3:351-52, za službenu jugoslavensku procjenu gubitaka kolaboracionističkih snaga.

³⁹ Vidi Glišić, *Teror i zločini*, str. 49, za incident u Skeli, i str. 64-67. za pokolje u Kraljevu i Kragujevcu. Glišić je najistaknutiji srpski stručnjak za njemački teror u okupiranoj Srbiji. Prije njegove studije mnogi su Srbi tvrdili da je broj žrtava, koje su se odnosile na Kraljevo i Kragujevac, iznosio između 5000 i 7000.

⁴⁰ Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H928,872-90; Hory – Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, str. 169.

⁴¹ Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 167. Vidi mnoge druge primjere na str. 166-168.

⁴² Nijemci su poslali oko 4500 jugoslavenskih partizana i simpatizera sklonih partizanima u Norvešku, od kojih je preživjelo njih 1200-1500. Ova je informacija dobivena od Milivoja Čatipovića, bivšega generalnog konzula Jugoslavije u San Franciscu. Za vrijeme svoje diplomatske dužnosti u Norveškoj, pripremio je detaljan izvještaj o tom predmetu, imajući punu suradnju norveških vlasti.

⁴³ Za brojke iz popisa stanovništva 1961, vidi *Jugoslovenski pregled* (Beograd), februar 1964, str. 53. Za procjenu o djeci bez doma na kraju rata, vidi *Borba* (Beograd), 24. decembar 1960.